

КТМУ.К.И.И. ЭКОНОМИКА БАГЫТЫ	КЫРГЫЗ-ТҮРК МАНАС УНИВЕРСИТЕТИ КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ ЭКОНОМИКА БАГЫТЫ АДАМ КАПИТАЛЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ: КЫРГЫЗСТАН МИСАЛЫНДА МАГИСТРДИК ИШ Нургул Кылычбекова БИШКЕК 2020		
АДАМ КАПИТАЛЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ: КЫРГЫЗСТАН МИСАЛЫНДА МАГИСТРДИК ИШ			
Нургул Кылычбекова			
БИШКЕК 2020			

КЫРГЫЗ-ТҮРК МАНАС УНИВЕРСИТЕТИ

КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ

ЭКОНОМИКА БАГЫТЫ

АДАМ КАПИТАЛЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮҮГӨ

ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ: КЫРГЫЗСТАН

МИСАЛЫНДА

МАГИСТРДИК ИШ

Нургул Кылычбекова

Илимий жетекчи:

Доц. м.а. др. Замира Өскөнбаева

БИШКЕК 2020

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Даярдаган	: Нургул Кылычбекова
Университет	: Кыргыз-Түрк «Манас» Университети
Багыты	: Экономика
Иштин сыпаты	: Магистрдик иш
Беттердин саны	: XVIII+99
Бутүрүү датасы	: 29/12/2020
Илимий жетекчи	: Доц. м.а. др. Замира Өскөнбаева

Адам капиталынын экономикалык өсүүгө тийгизген таасири: Кыргызстан мисалында

Экономикалык өсүү – өнүккөн өлкөлөр үчүн да, өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн да эң маанилүү максаттардан болуп саналат.

Бир өлкөнүн негизги экономикалык проблемасы жарандардын жашоо шартын жакшыртуу болуп саналат. Ар бир жаранга туура келген өндүрүштүн көбөйүүсү жана экономикалык өсүү жарандардын жашоо шартынын жакшырышына шарт түзөт. Ошондой эле жарандандын ден-соолугу, билим деңгээли, иш тажрыйбасы да адам капиталынын таасир этүүчү факторлору болуп саналат.

Глобалдашуу процесси экономилык өсүү жана өнүүгүгө да өз таасирин тийгизген. Өткөн чактарда экономилык өсүү үчүн физикалык капитал: иш күчү жана табийгый булактар, өндүрүш жетиштүү болсо, азыркы биз жашап жаткан билим жана технологиянын доорунда аталган факторлор жетишсиз болууда. Мындан экономикалык өсүүнүн бир гана жумушчу күчү жана табийгый булактар, өндүрүш менен гана чектелбестен, бөлүшкөн сайын көбөйгөн билим жана маалымат аркылуу да ишке ашары маалым болду. Ушундан улам адам капиталы экономикалык өсүүгө таасир эткен факторлордун бири катары илимий чөйрөдө актуалдуулукка ээ болууда.

Адам капиталы Адам Смиттин убагынан бери эле колдонуп келген, бирок иш жүзүндө изилденген эмес. Кийинчерээк Денисон, Шульц жана Беккер аттуу окумуштулар тарабынан адам капиталы изилдене баштаган. Адам капиталынын экономикалык өсүүгө таасири, эндогендүү модель жана нео-классикалык өсүү теориялары менен түшүндүрүлөт. Бул тема боюнча жасалган изилдөөлөрдө, адам капиталынын экономикалык өсүшкө таасири билим берүү аркылуу таасирин тийгизет. Ошондуктан анализ жасалган учурда таасирин билүү үчүн, билим берүүгө кеткен чыгашалардын көрсөткүчүн алышат. Бир канча илимий изилдөөлөрдө экономикалык өсүш менен адам капиталынын ортосунда оң байланыш бар экендиги айтылып жатат. Ошондой эле экономикалык өсүшкө адам капиталы маанилүү экендиги дагы далилденип келе жатат.

Ушуга байланыштуу магистрдик иште адам капиталынын экономикалык өсүүгө тийгизген таасирлерин Кыргызстан мисалында иликтөөгө аракет жасалды.

Илимий иш жалпысынан үч бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмдө экономикалык өсүүнүн теориялык аспектилери жөнүндө маалымат берилди. Экинчи бөлүмдө Кыргызстандагы адам капиталы жана экономикалык өсүүнүн тенденциялары тууралуу маалыматтар камтылган.

Үчүнчү бөлүмдө болсо, Кыргызстанда экономикалык өсүүгө адам капиталынын тийгизген таасирин билүү үчүн эконометрикалык анализ жасалды.

Ачкыч сөздөр: адам капиталы, экономикалы өсүү, саламаттыкты сактоо, билим-берүү, миграция.

ÖZ

Yazar : Nurgül KILIÇBEKOVA
Üniversite : Kırgızistan -Türkiye Manas Üniversitesi
Ana Bilim Dalı : İktisat
Tezin Niteliği : Yüksek lisans Tezi
Sayfa Sayısı : XVIII+99
Mezuniyet Tarihi : 29/12/2020
Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr Zamira ÖSKÖNBAEVA

BEŞERİ SERMAYENİN İKTİSADİ BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: KIRGIZİSTAN ÖRNEĞİNDE

Ekonomik gelişme, hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için en önemli hedeflerden biridir.

Bir ülkenin temel ekonomik sorunu, vatandaşlarının yaşam koşullarını iyileştirmektir. Kişi başına artan üretim ve ekonomik büyüme vatandaşların yaşam koşullarını iyileştirecektir. Vatandaşların sağlığı, eğitim seviyesi ve iş deneyimi de beşeri sermayeyi etkileyen faktörlerdir.

Küreselleşme sürecinin yanı sıra ekonomik büyüme ve kalkınmayı da etkiledi. Geçmişte ekonomik büyüme için fiziksel sermaye: emek ve doğal kaynaklar, üretim yeterliydi, ancak mevcut bilgi ve teknoloji çağında bu faktörler yetersizdir.

Ekonomik gelişmenin sadece işgücü ve doğal kaynaklarla değil, aynı zamanda üretim, bilgi yoluyla da sağlanabileceği ortaya çıktı. Sonuç olarak, ekonomik büyümeyi etkileyen faktörlerden biri olarak beşeri sermaye bilimsel alanda giderek daha önemli hale geliyor.

İnsan sermayesi, adam Smith'in zamanından beri kullanılmaktadır, ancak gerçekten çalışılmamıştır. Daha sonra Denison, Schultz ve Becker adlı bilim adamları insan sermayesini incelemeye başladılar. İnsan sermayesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, içsel model ve neoklasik büyüme teorileri ile açıklanmaktadır. Konuyla ilgili çalışmalarda, insan sermayesinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi sadece eğitim yoluyla ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, analiz süresi üzerindeki etkisini öğrenmek için eğitim harcamalarının bir ölçüsünü alıyoruz. İnsan sermayesinin ekonomik büyüme için önemli olduğu da kanıtlanmıştır. Birkaç bilimsel çalışma, ekonomik büyüme ile beşeri sermaye arasında pozitif bir bağlantı olduğunu öne sürüyor.

Bu bağlamda yüksek lisans tezimizde beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Kırgızistan örneğinde incelemeye çalıştık.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm ekonomik büyümenin teorik yönleri hakkında bilgi verirken, ikinci bölüm Kırgızistan'daki beşeri sermaye ve ekonomik büyüme eğilimleri hakkında bilgi sağlar.

Üçüncü bölüm, Kırgızistan örneğiyle ilgili araştırmamızın ampirik bir analizini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: beşeri sermaye, ekonomik büyüme, sağlık, eğitim, göç

АБСТРАКТ

Автор	: Нургул Кылычбекова
Университет	: Кыргызско-Турецкий университет “Манас”
Направление	: Экономика
Тип диссертации	: Магистерская Диссертация
Количество страниц	: XVIII+99
Дата окончания учебы	: 29/12/2020
Научный руководитель	: Доц. м.а. др. Замира Осмонбаева

Влияние Человеческого Капитала На Экономический Рост: На Примере Кыргызстана

Экономический рост - одна из важнейших целей как для развитых, так и для развивающихся стран.

Основная экономическая проблема страны - улучшение условий жизни ее граждан. Увеличение производства и экономический рост на душу населения улучшат условия жизни граждан. Здоровье граждан, уровень образования и опыт работы также являются факторами, влияющими на человеческий капитал.

Наряду с процессом глобализации он также повлиял на экономический рост и развитие. В прошлом физического капитала для экономического роста: рабочей силы и природных ресурсов, производства было достаточно, но в нынешнюю эпоху знаний и технологий этих факторов недостаточно.

Стало ясно, что экономического роста можно достичь не только за счет рабочей силы и природных ресурсов, но также за счет производства, знаний и информации. В связи с этим человеческий капитал становится все более актуальным в научном сообществе как один из факторов, влияющих на экономический рост.

Человеческий капитал использовался со времен Адама Смита, но на самом деле не изучался. Затем ученые по имени Денисон, Шульц и Беккер начали изучать человеческий капитал. Влияние человеческого капитала на экономический рост объясняется эндогенной моделью и неоклассическими теориями роста. В исследованиях по этому вопросу влияние человеческого капитала на экономический рост проявляется только через образование. Таким образом, мы берем меру расходов на образование, чтобы узнать о ее влиянии во время анализа. Ряд научных исследований утверждает, что существует положительная связь между экономическим ростом и человеческим капиталом. Также доказано, что человеческий капитал важен для экономического роста.

В связи с этим в своей магистерской работе мы попытались изучить влияние человеческого капитала на экономический рост на примере Кыргызстана.

Наша работа состоит из трех частей. В первом разделе представлена информация о теоретических аспектах экономического роста, во втором разделе представлена информация о человеческом капитале и тенденциях экономического роста в Кыргызстане.

В третьем разделе представлен экономический и экономический анализ для определения влияния человеческого капитала на экономический рост в Кыргызстане.

Ключевые слова: человеческий капитал, экономический рост, здоровье, образование, миграция.

ABSTRACT

Master	: Kylychbekova Nurgul
University	: Kyrgyz -Turkish Manas University
Department	: Economics
The nature of the thesis	: Master thesis
Number of pages	: XVIII+99
Date of graduation	: 29/12/2020
Supervisor	: Zamira Oskonbaeva

IMPACT OF HUMAN RESOURCES ON ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF KYRGYZSTAN

Economic growth is one of the most important goals for both developed and developing countries.

The main economic problem of a country is to improve the living conditions of its citizens. Increased production and economic growth per capita will improve the living conditions of citizens. Citizens' health, level of education and work experience are also factors influencing human capital.

Along with the process of globalization, it has also affected economic growth and development. In the past, physical capital for economic growth: labor and natural resources, production was sufficient, but in the current era of knowledge and technology, these factors are insufficient.

It has become clear that economic growth can be achieved not only through the labor force and natural resources, but also through production, knowledge and information. As a result, human capital is becoming increasingly important in the scientific community as one of the factors influencing economic growth.

In this regard, in our master's thesis we tried to study the impact of human capital on economic growth on the example of Kyrgyzstan.

Human capital has been used since the time of Adam Smith, but has not really been studied. Then scientists named Denison, Schultz, and Becker began studying human capital. The influence of human capital on economic growth is explained by the endogenous model and neoclassical growth theories. In research on this issue, the impact of human capital on economic growth is only apparent through education. So we take a measure of education spending to find out about its impact on the analysis time. A number of scientific studies claim that there is a positive decomposition between economic growth and human capital. It is also proven that human capital is important for economic growth.

Our work consists of three parts. The first section provides information on the theoretical aspects of economic growth. The second section provides information on human capital and economic growth trends in Kyrgyzstan.

The third section contains an empirical analysis of our research on the example of Kyrgyzstan.

Keywords: human capital, economic growth, health, education, migration.

БАШ СӨЗ

Алгач бул магистрдик диссертацияны даярдоонун ар бир этабында мага колдоо көрсөткөн, баалуу кеңештери менен тең бөлүшүп багыттап турган илимий жетекчим доц.м.а.др. Өскөнбаева Замира эжекеге терең ыраазычылыгымды билдирем. Ошондой эле, моралдык колдоосун эч үзбөгөн жана ар кандай кырдаалдарда көмөкчү болгон кымбаттуу ата-энеме жана бир туугандарыма ыраазычылыгымды билдиремин.

Бишкек 2020

Нургул Кылычбекова

МАЗМУНУ

ЭТИКАЛЫК ТАЛАПТАР.....	ii
ETİK BEYAN	ii
ПРОТОКОЛ.....	iii
TEZ ONAYI	iv
КЫСКАЧА МАЗМУНУ.....	v
ÖZ.....	vii
АБСТРАКТ	ix
ABSTRACT.....	xi
БАШ СӨЗ	xiii
МАЗМУНУ	xiv
КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨР.....	xvi
ТАБЛИЦАЛАРДЫН ТИЗМЕСИ.....	xvii
ГРАФИКТЕРДИН ТИЗМЕСИ.....	xviii
КИРИШ	1

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮҮНҮН ТЕОРЕТИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ

1.1. Экономикалык Өсүү Жана Негизги Түшүнүктөр.....	3
1.1.1. Экономикалык өсүүнүн булактары	6
1.1.2. Капиталдын топтолушу	6
1.1.3. Калк жана адам капиталы	8
1.1.4. Калк жана эмгек күчү.....	10
1.1.5. Технологиялык өнүгүү жана кирешелүүлүк.....	10
1.2. Адам Капиталы Түшүнүгү	12
1.2.1. Экономикалык өсүүнүн эсептелиши	15
1.2.2. Адам капиталынын теоретикалык негиздери.....	16

1.2.3. Классикалык өсүү теориясы жана адам капиталы	19
1.2.4. Эндогендүү өсүү теориясында адам капиталы.....	27

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

КЫРГЫЗСТАНДА АДАМ КАПИТАЛЫ ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮҮНҮН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

2.1. Кыргызстандын Экономикалык Абалы	31
2.1.1. Кыргызстанда адам капиталынын көрсөткүчтөрүнүн абалы.....	33
2.1.2. Билим берүү көрсөткүчтөрү	41
2.1.3. Саламаттыкты сактоо көрсөткүчтөрү.....	47
2.1.4. Миграциянын абалы.....	49

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

КЫРГЫЗСТАНДА АДАМ КАПИТАЛЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ БОЮНЧА ЭМПИРИКАЛЫК АНАЛИЗ

3.1. Адам Капиталынын Кыргызстан Экономикасына Тийгизген Таасири	58
3.2. Эмпирикалык Изилдөөлөр	61
3.3. Эконометрикалык Анализ: Кыргызстан Мисалында	65
3.3.1. Метод жана маалыматтар	66

КОРУТУНДУ ЖАНА СУНУШТАР	75
--------------------------------------	-----------

ÖZET	78
-------------------	-----------

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР	93
-------------------------------------	-----------

ӨМҮР БАЯН.....	99
-----------------------	-----------

КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨР

ИДП	Ички Дүң Продукт
б.а.	Башкача айтканда
жж.	Жылдары
КР	Кыргыз Республикасы
ARDL	Авторегрессиялык кечигүүсү жайылган модели
млн	Миллион
ADF	Кеңейтилген Дикки-Фуллер
УДП	Улуттук дүң продукция
OECD	Экономикалык Кызматташтык жана Өнүгүү Уюму

ТАБЛИЦАЛАРДЫН ТИЗМЕСИ

Таблица 1. 1: Адам капиталынын чыгашалары жана пайдалары	18
Таблица 2. 1: Кыргызстандын адам капиталы боюнча айрым көрсөткүчтөрдүн 2006 – 2019-жылдар арасы берилиштери	33
Таблица 2. 2: Келген (чыгып кеткен) мамлекеттер боюнча КР калкынын тышкы миграциясы:.....	55
Таблица 3. 1: Адам капиталы темасындагы изилдөөлөр жана анын жыйынтыктары	63
Таблица 3. 2: ADF бирдигинин тамыр тестинин натыйжалары	69
Таблица 3. 3: ARDL тестинин жыйынтыктары	71

ГРАФИКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

График 2. 1. Билим алуунун орточо мөөнөтү менен киши башына ИДП.....	29
График 2. 2. Жумушчу күчүнүн өндүрүмдүүлүгү менен киши башына киреше..	30
График 2. 3. Адам капиталы индекси менен киши башына киреше	31
График 2. 4. Кыргызстанда калктын жакырчылык деңгээли	35
График 2. 5. Жалпы билим берүү уюмдарынын сабактарына барбай калган балдардын саны.....	36
График 2. 6. Жумушсуздуктун деңгээли	36
График 2. 7. Төрөлгөндөгү өмүрдүн күтүлгөн узактыгы	37
График 2. 8. Кыргызстанда 2006-2019 жылдар арасы экспорт- импорт.....	40
График 2. 9. Ички дүң продукт	41
График 2. 10. Окуучулардын сынактан алган балдары менен киши башына киреше.....	47
График 3. 1. Киши башына ИДП,билим берүүгө чыгымдар жана саламаттык сактоого чыгымдар	67
График 3. 2. Билим берүүгө кеткен чыгымдар	67
График 3. 3. Саламаттык сактоого кеткен чыгымдар	68
График 3. 4. CUSUM графиги	73
График 3. 5. CUSUM графиги	74

КИРИШ

Экономикалык өсүү өнүгүп жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн маанилүү көрсөткүч жана жетишкендик. Экономикалык өсүүдө бардык өндүрүш факторлору маанилүү рол ойнойт, ошону менен бирге адам капиталы да эң негизги көрсөткүч болуп саналат. Анткени тажрыйбалуу эмгек күчү болмоюнча, жаратылыш ресурстарын колдонуу жана капиталды топтоодо өнүккөн өлкөлөрдүн даражасына жетүү мүмкүн эмес. Бир өлкөнүн негизги экономикалык проблемасы жарандардын жашоо шартын жакшыртуу болуп саналат. Ар бир жаранга туура келген өндүрүштүн көбөйүүсү жана экономикалык өсүү жарандардын жашоо шартынын жакшырышына шарт түзөт. Ошондой эле жарандардын ден-соолугу, билим деңгээли жана иш тажрыйбасы адам капиталына таасир этүүчү факторлор болуп саналат.

Глобалдашкан дүйнөдө экономикалык мамилелердин тыгыздыгынын өсүшү жана өлкөлөр үчүн адам капиталынын маанилүүлүгү да ар тараптан изилдөөгө түрткү болду.

Изилдөөнүн максаты — Кыргызстандын эгемендүүлүк жылдардан бери экономикалык өсүүгө адам капиталынын тийгизген таасирин аныктоо болмокчу.

Бул максаттарга жетүү үчүн төмөндөгү иш-чаралар жүзөгө ашырылды :

- Экономикалык өсүү жана адам капиталынын теориялык аспектилери изилдөө.
- Өлкө эгемендүүлүккө ээ болгондон бери экономикалык өсүү менен адам капиталынын байланышын, абалын, динамикасын, структуралык негиздерин жана тенденциясын аныктоо.
- Экономикалык өсүү менен адам капиталынын ортосундагы байланышты эмпирикалык анализдер аркылуу чагылдыруу .

Изилдөөнүн предмети — Кыргызстанда адам капиталына жасалган инвестициянын экономикалык өсүүгө (киши башына түшкөн ИДП) тийгизген таасирин иликтөө.

Изилдөөнүн объектиси — Кыргызстандагы билим берүүгө жана саламаттык сактоого кеткен чыгашалардын киши башына ИДП га таасирин аныктоо.

Изилдөөнүн методологиялык-теоретикалык негиздери. Экономикалык өсүүнүн жана адам капиталынын теоретикалык жана методологиялык негизин ар жактан издөөгө алган экономист окумуштуулардын изилдөөлөрү түздү.

Изилдөөнүн методу катары эконометрикалык жана статистикалык анализдер жасалды. Киши башына ИДП нын, билим берүүгө жана саламаттык сактоого кеткен чыгашалардын маалымат базасын Кыргыз Республикасынын Улуттук Банкынын статистикалык маалыматтары, Кыргыз Республикасынын Улуттук Статистика Комитетинин маалыматтары, Дүйнөлүк Банктын статистикалык маалыматтары жана башка экономист изилдөөчүлөрдүн китептери жана макалалары түздү.

Диссертациялык иш кириш, үч негизги бөлүм, корутунду, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮҮНҮН ТЕОРЕТИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕРИ

1.1. Экономикалык Өсүү Жана Негизги Түшүнүктөр

Экономикалык өсүүдөн алгач “Экономика” деген эмне, бир аз токтоло кетсек. Экономика бул – адамдардын чексиз муктаждыктарын жана каалоолорун канаттандыруу үчүн, колдогу чектүү ресурстарды кантип туура бөлүштүрүүнү жана колдонууну үйрөткөн илим болуп эсептелет. Экономика илими Меркантилизмдин пайда болушу менен адамдар үчүн эң маанилүү көрүнүшкө ээ болгон. Экономика илими дайыма эле туура жана так жыйынтык берүүдөн алыс, башкача айтканда теориялар болжомолордун негизинде бир жыйынтыкка келет.

Экономикалык өсүү товар жана кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмүндөгү көбөйүнү айтабыз. Башкача айтканда тар мааниде бир өлкөнүн, өндүрүшүн көлөмү бир мезгилдеги өсүш экинчи мезгилге салыштырмалуу көбөйүү (Parasız, 2008: 10) болуп саналат.

Экономикалык өсүү өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн эң маанилүү тема болуп эсептелет. Айрыкча өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн экономикалык өсүүнүн орду чон. Себеби, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө көбүнчө калктын саны жыш болгондугуна байланыштуу, өлкөнүн дагы да көп өндүрүшкө муктаждыгы жаралат. Ошондуктан мындай өлкөлөр үчүн экономикалык өсүү эң негизги максаты деп айтсак болот. Бир өлкөнүн эң негизги максаты кишинин жашоо стандарттарын жакшыруу болуп саналат (Masatçı, 2004: 7).

Өсүү түшүнүгү бир канча окумуштуулар тарабынан изилденип, көптөгөн аныктамалар жана түшүнүктөр айтылган. Өндүрүш факторлору (эмгек, капитал жана жаратылыш ресурстары), киши башына бөлүнгөн кирешенин бир жылдан экинчи жылга салыштырмалуу көбөйүүсүнө салымы экономикалык өсүү деп аталат (Ülgener, 1974: 409). Башкача айтканда экономикалык өсүү деп өлкөнүн ИДПгы көбөйүүнү айтабыз.

Ички дүң продукт (GDP – Gross Domestik Product) – белгилүү мөөнөт аралыгында өлкөнүн ичинде өндүрүлгөн баардык продукт жана тейлөөнүн наркын түзөт.

Улуттук дүң продукт (GNP – Gross National Product)- бул ички дүң продукт менен чет элдик жарандардын өндүрүлгөн продуктусунун айырмасы, жана чет элдеги өлкөнүн жарандарынын жараткан наркынын суммасы. Өлкөнүн жарандары ээ болгон өндүрүш ресурстардан жана чет мамлекеттерде жашаган жарандар аркылуу белгилүү убакыт аралыгында (мысалы, бир жылда) өндүрүлгөн продуктунун жана тейлөөнүн баасы.

Улуттук дүң продукт (УДП) = Ички дүң продукт – өлкөнүн ичинде чет элдик жарандар аркылуу өндүрүлгөн продуктунун наркы + өлкөнүн тышында өлкөнүн жарандары аркылуу өндүрүлгөн продукт (Макроэкономика, 2013; 14).

Башка бир аныктама менен айтканда экономикалык өсүү термини - бир коомдун кирешесинин көбөйүшү (Tezel, 2003: 12).

Экономикалык өсүүнүн өндүрүш көлөмүн көбөйткөн эки булагы бар. Биринчиси өндүрүштүн көлөмүндөгү көбөйүүсү, экинчиси болсо өндүрүмдүүлүгүн башкача айтканда сапатынын да жогорлатуу деп айтсак болот.

Кээ бир окумуштуулар экономикалык өсүү менен өнүгүүнү бирдей эле көрүшөт. Бирок экономикалык өсүү сандык бир жогорлоо болсо, өнүгүү өзүнө сандык жана сапаттык жогорлоону камтыйт. Бир окшоштук айтып кетсек: Баланын боюнун узарышы өсүүнү айтсак, акылынын, тажрыйбасы жана билимин өнүгүү деп аталат.

Демек, өсүү реалдуу өндүрүштөгү көбөйүүнү айтсак, өнүгүү болсо экономикалык, коомдук жана маданий түзүмүндө алгылыктуу өзгөрүүлөрдү айтабыз.

Экономикалык өсүү, экинчи дүйнө согушунан кийин илимий термин катары илимий айлампага кирип, учурда да ар бир өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкө үчүн маанилүү аспекти болуп саналат. Изилдөө объектиси катары көп убакыттык өтмүшкө ээ богону менен кыска убакыттын ичинде эң көп литературага ээ болгон

актуалдуу темалардын бири. Экономикалык өсүү, жалпысынан алганда, бир өлкөнүн улуттук кирешеси деп айтууга болот. Ал белгилүү бир мезгилге таандык өсүнү туюнтат. Башкача айтканда, ар бир адамга туура келген продукциянын көлөмүнүн өсүүсү деп айтууга болот.

Экономикалык өсүү - өлкөнүн өндүрүштүк масштабынын кеңейишин камсыз кылуу менен өсүүнүн потенциалын натыйжалуу жетишүүгө басым жасайт. Экономикалык өсүү узун мөөнөттө чечиле турган көрсөткүч. Демек, экономикалык өсүштү экономиканын сунуштоо тарабы менен аныктоого болот. Көбүрөөк ачык өлкөнүн өндүрүш мүмкүнчүлүктөрүнүн жогорулаган же узун мөөнөттүү топтолгон сунуш ийри сызыгынын оңго жылышын шарттаган жагдайлар экономикалык өсүүнүн предмети болуп саналат.

Глобалдашуу процесси экономикалык өсүү менен бирге өнүүгүгө да өз таасирин тийгизген. Өткөн чактарда экономикалык өсүү үчүн физикалык капитал: иш күчү, табигый булактар жана өндүрүш жетиштүү болсо, азыркы убакытта болсо билим жана технологиянын жетишсиз доору болууда. Мындан экономикалык өсүүгө бир гана иш күчү менен табигый булактар таасир этпестен, бөлүшкөн сайын көбөйгөн билим жана маалымат аркылуу да ишке ашары маалым болду. Ушундан улам адам капиталы, экономикалык өсүүгө таасир эткен факторлордун бири катары илимий чөйрөдө актуалдуулукка ээ болуп, изилденип келе жатат.

Учурда өлкөлөрдүн эл аралык деңгээлде атандаштыкка туруштук бере алуусу экономикалык өсүүгө эң маанилүү фактор адам капиталына жасалган инвестиция болуп саналат. Демек, билимдүү жана сабаттуу, ар тараптуу өзүн өзү өнүктүргөн жарандарды өстүрүү, технология жана маалымат доорунун талабы болуп эсептелет.

Бир жарандын экономикалык өсүүгө тийгизген таасири анын маалыматтуу болуусу жана алган маалыматын колдоно билүүсүнө паралел. Бир жарандын ден-соолугу чың жана билимдүү болсо, чөйрөсүнө жана өлкөсүнө ошончолук пайдалуу жаран боло алат. Мындан улам жарандардын өз алдынча ар тараптуу өнүгүүсү үчүн саламаттыкты сактоо жана билим берүү тармагына инвестиция жасоо маанилүү экономикалык маселе болуп саналат.

1.1.1. Экономикалык өсүүнүн булактары

Экономикалык өсүш булактары, өлкөлөрдүн узун мөөнөттүү өсүш көрсөткүчтөрүнүн айырмачылыктарын түшүндүрүүдө өтө маанилүү.

Бирок, ар кандай өндүрүш факторлору өсүш теориясынын өсүшүнүн аныктоочу фактору катары каралат. Бул жагынан алганда, классикалык өсүш теориясында жумушчу күч жана теория катарында пайда болгон эндогендик өсүү теориясы, булардын баарына кошумча адам модели факторун алардын моделдерине кошот (Караг, 2009: 39).

Демек, ар бир мезгилдеги өсүштү түшүндүргөн факторлор маанилүүлүгү менен айырмаланат.

Экономикалык өсүш булактарын үч өзгөрмө менен түшүндүрө алабыз. Биринчиси, машина, шайман жана шаймандар деп эсептелген физикалык капитал жана адам капиталына инвестицияларды камтыган капиталды топтоо, экинчиси - калктын өсүшү менен чектелген жана өндүрүшкө салым кошкон жумушчу күчүнүн көлөмү, акырында, өсүштүн эң маанилүү булагы болгон технологиялык өнүгүү, физикалык капитал биринчи планга чыкса, неоклассикалык өсүш теориясында жумушчу күчү жана физикалык капиталдан тышкары технологиялык өнүгүүнүн маанилүүлүгү дагы баса белгиленген.

1.1.2. Капиталдын топтолушу

Капиталдын топтолушу менен өсүштүн ортосундагы байланышты теориялык жактан изилдеген, Неоклассикалык өсүү моделин 1950-жылдары Роберт Солоу (1956) иштеп чыккан (Холтс-Экин, 1992: 1). Капиталдын топтолушуна экономикада машиналар, заводдор жана жабдуулар сыяктуу өндүрүш факторлору гана эмес, ошондой эле жолдор, ооруканалар, дамбалар жана көпүрөлөр сыяктуу физикалык капиталдык салымдар, ошондой эле билим берүү, саламаттыкты сактоо жана изилдөө жана иштеп чыгууга кеткен чыгымдар сыяктуу адам капиталы салымдары кирет (Berkman, 2008: 42).

Капиталдын топтолушунун көбөйүшү өндүрүштүк кубаттуулукту жогорулатуу менен кирешенин өсүшүнө алып келет. Жогорулатылган кубаттуулук колдонулганда, өндүрүштүн өсүшү, демек, экономикалык өсүш болот. Ошо сыяктуу эле, өндүрүмдүүлүк ар бир эмгекке бөлүнгөн капиталды көбөйтүү менен көбөйөт, бул экономикалык өсүштү тездетүүгө алып келет (Masatçı, 2004: 8).

Экономикалык өсүшкө физикалык капиталдын кошкон салымынан тышкары, өсүш жагынан адам капиталынын мааниси чоң.

Адам капиталын топтоо - бул физикалык капиталды топтоого эмес, адамдардын топторун камтыган коомдук иш-аракет (Lucas, 1988: 19). Ушул мааниде алганда, адам капиталынын маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири болгон билим инсанга инновацияларды жаратууга жана бул жаңылыктарды технологияга айландырууга мүмкүнчүлүк берет. Демек, ар бир жаңы технология өсүшкө оң салымын кошот. Натыйжада, физикалык капиталды көбөйтүү да, адамдык капиталды көбөйтүү да экономикалык өсүшкө оң салымын кошууда.

Экономикалык өсүшкө физикалык капиталдын кошкон салымынан тышкары, өсүш жагынан адам капиталынын мааниси чоң. Адам капиталын топтоо - бул физикалык капиталды топтоого кирбеген адам топторун камтыган социалдык иш-аракет, бул жагынан алганда, адам капиталынын эң маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири болгон билим инсанга инновацияларды жаратууга жана бул жаңылыктарды технологияга айландырууга мүмкүнчүлүк берет.

Демек, ар бир жаңы технология өсүшкө оң салымын кошот. Натыйжада, физикалык капиталды көбөйтүү да, адамдык капиталды көбөйтүү да экономикалык өсүшкө оң салымын кошууда.

Өлкө чет өлкөлөрдөн эң заманбап телекоммуникациялык жабдыктарды, компьютерлерди, учактарды сатып алса же ижарага алса болот. Бирок бул өндүрүш каражаттарын мыкты даярдалган, билимдүү жана тажрыйбалуу адамдар гана натыйжалуу колдоно алышат (Seyidoğlu, 2006: 833).

Демек, экономикалык өсүштү бир гана физикалык капиталдык салымдар менен камсыз кылуу мүмкүн эмес, ошондой эле адам капиталын инвестициялоо

менен гана камсыз кылуу мүмкүн эмес. Капиталдын эки түрүн тең биргеликте натыйжалуу пайдалануу керек.

Капиталдын топтолушу экономикалык өсүшкө чоң таасирин тийгизет. Бир мамлекетте канчалык көп капитал топтолсо, ошол өлкөнүн өндүрүш кубаттуулугу ошончолук жогору болот. Себеби капитал дегенибиз - бул мамлекеттин байлыгы жана өндүрүмдүүлүгү. Бул жагынан алганда, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө калктын жан башына эсептегенде төмөн киреше бар, ошондуктан алардын үнөмдөө каражаттары чектелүү. Демек, аларда капиталды топтоо аз.

Демек, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдө белгилүү бир өсүшкө жетишүү үчүн, үнөмдөөнү жана инвестицияларды көбөйтүү чоң мааниге ээ.

Экономикалык өсүүнүн капиталды топтоонун маанилүүлүгүнүн негизги себептери төмөнкүлөр (Çankaya, 2009: 24):

- Капиталдын топтолуусу кирешенин артышынын негизин түзөт;
- Капиталдын топтолуусу жаңы технологиялардын колдонулуусун камсыздаган курал болуусу;
- Капиталдын топтолуусу тажрыйба топтоо жана жасап жаткан учурда үйрөнүү мүмкүнчүлүгүн тартуулоосу;
- Капиталдын топтолуусу негизги социалдык капитал жана ар кандай тышкы капиталдын негизин түзөт;
- Капиталдын топтолуусу өндүрүмдүүлүгү жогору иш орундарын камсыз кылат;

1.1.3. Калк жана адам капиталы

Калк менен экономикалык өсүштүн өз ара байланышы боюнча бир пикир жок. Айрым экономисттер калктын санынын өсүшү киши башына кирешенин төмөндөшүнөн улам өсүшкө терс таасирин тийгизет деген изилдөөнү колдошсо, кээ бир экономисттер болсо өсүшкө оң таасирин тийгизет, анткени ал калктын жумушчу күчүнүн көлөмү менен өндүрүштүн көлөмүнө өбөлгө түзөт. Бирок,

калктын жогорку деңгээли экономикалык өсүшкө терс таасирин тийгизет деген жалпы пикир бар.

Калктын өсүшү түздөн-түз экономикалык өсүшкө алып келбейт. Жумушчу күч өсмөйүн, адамдардын санынын көбөйүшү өндүрүшкө салым кошо албайт. Себеби калктын бардыгы эле жумушчу күч эмес (Türker, 2000: 9). Мындан тышкары, жумушчу күчүнүн сапаты дагы өсүш үчүн маанилүү. Жумушчу кадрлардын квалификациясын жогорулатуу эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууну билдирет. Өндүрүмдүүлүктүн жогорулашы өндүрүшкө оң салымын кошот.

Өсүш жагынан билим берүү жана саламаттыкты сактоо кызматтары жана иштеп жаткан жумушчу күчүнүн квалификациясы, ошондой эле жумушчу күчүнүн көбөйүшү керек. Экинчи жагынан, жумушчу күчүнүн көбөйүшүнө байланыштуу өндүрүштүн өсүш темпи өндүрүшкө жумушчу күчүнүн канчалык салым кошконунан көз каранды. Бул өлкөлөрдөн адам ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууну жана эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатууну талап кылат (Aukig, 2008: 7).

Өлкөлөр калктын саны боюнча пландарды түзүп жатканда, калктын терс жактарын эске алуу менен гана чечим кабыл албашы керек. Тескерисинче, калктын салмактуу өсүш темпи адам капиталы аркылуу өндүрүшкө калктын оң таасирин эске алуу менен аныкталууга тийиш. Ошентип, экономиканын эки тиреги болгон суроо-талап менен сунуш тең салмактуу болот (Karagül, 2002: 86).

Эгерде ал экономикалык өсүш жана өнүгүү жолунда туруктуу өнүгүүнү камсыз кылууга багытталса, ушул максатка жетүү үчүн өлкөдө жумушчу күчүн түзгөн калктын билим деңгээлин жана ден-соолук деңгээлин жогорулатуу (Büyükerşen, 1975: 237). Жумушчу күчтөрүнүн билим деңгээли дагы жогорку технологиялуу товарларды жана кызматтарды өндүрүү үчүн маанилүү фактор болуп саналат. Мындан тышкары, жаңы технологиялык ойлоп табууда технологияга ылайыкташуу ыңгайлуулугун камсыз кылат (Aktan, 2005: 46).

1.1.4. Калк жана эмгек күчү

Калк жана экономикалык өсүүнүн ортосунда так бир жыйынтык жок. Себеби кээ бир окумуштуулардын изилдөөсүндө калктын көбөйүүшү киши башына бөлүнгөн кирешенин азайышына алып келип, өсүүгө терс таасирин тийгизет, дагы башка окумуштуулар болсо калктын көбөйүшү менен эмгек күчүн көбөйүшүнө шарт түзүп өндүрүштү жогорулатууга жана экономикалык өсүүгө он натыйжасы бар деп жакташат. Бирок жалпылып айтсак калктын көбөйүшү экономикалык өсүүгө терс таасирин тийгизет деген жактоочулар көбүрөөк.

Калктын көбөйүүшү өсүүгө түз таасирин тийгизет дегенден алыспыз. Анткени эмгек күчү жогоруламайынча адамдардын көбөйүшү өндүрүшкө таасир этпейт. Себеби адамдардын баары эмгек күчүнө ээ эмес (Türker, 2000: 9). Бирок эмгек күчүнүн квалификациясы өсүү үчүн маанилүү, анткени эмгектин квалификациясынын жогорулашы өндүрүмдүүлүктүн жогорулашына алып келет. Өндүрүмдүүлүктүн жогорулашы өндүрүшкө оң таасирин тийгизет. Өсүүнүн натыйжасында эмгек күчү да жогорулайт, ошол үчүн адам ресурстарынын билимин жана медициналык кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатын жакшыртышыбыз керек.

1.1.5. Технологиялык өнүгүү жана кирешелүүлүк

Бүгүнкү күндө илим жана технологиянын өнүгүүсүнүн натыйжасында экономикалык өсүүнүн аныктоочулары өз таасирин берүүдө. Себеби азыркы учурга чейин экономикалык өсүүнүн аныктоочулары (капитал, эмгек жана жаратылыш ресурстары) болсо, учурда өндүрүш факторлоруна технология да кошулууда. Демек, глобалдашуунун бул учурунда, илим жана технология жаатында өлкөлөр ортосунда ар кандай атандашуулар болуп, узун мөөнөттүү өсүштү камсыз кылууну пландоодо.

Технологиялык өнүгүү эки түрдү аткарылат:

- 1) Ошол эле кирүү менен көп өлчөмдүү товар өндүрүү

2) Жаңы товарларды өндүрүү аркылуу аткарылат (Seyidoğlu, 2006: 835)
Биринчи тандоосу жаңы өндүрүштүк технологияларды иштеп чыгуу болуп эсептелет.

Өнүккөн өлкөлөрдө технологияларды иштеп чыгуу же өндүрүү, экономикалык өсүүнүн эң маанилүү аныктоочусу болуп саналат. Себеби технологиялык өсүү менен өндүрүмдүүлүк да өсөт. Көбүнчө өнүккөн өлкөлөрдө технологиялар өндүрүлүп, өнүгүп келе жаткан өлкөлөргө трансфер жасалат. Себеби өнүккөн өлкөлөр физикалык капиталга жана адам капиталы артыкчылыгына ээ. Ошол үчүн өнүккөн өлкөлөр адам капиталына инвестиция жасоо аркылуу бул артыкчылыкка жетишип олтурат (Daşdemir, 2008: 59).

Экономикалык багыттарга караганыбызда технологиялык өнүгүүлөр өндүрүмдүүлүктү жогорулат, өндүрүмдүүлүк болсо эмгекти жогорулат. Өлкөлөрдүн бири бири менен атандашуулардын шарты арзан жана сапаттуу товар өндүрүү болуп саналат. Бул үчүн өлкөнүн эң маанилүү фактору технология болуп эсептелет. Өнүккөн өлкөлөр башкалар менен ээ болгон технологиялар менен атандашуу жана сөз эркине ээ болушат (Karşıyakalı, 2008: 24).

Технологиялык өнүгүү менен жаңы товар өндүрүүнүн натыйжасында, өлкөдө өндүрүш жана иш менен камсыз кылуунун өсүшү орун алат. Ошондой эле керектөөчү артыкчылыгы (tüketici tercihleri) жана иш менен камсыз кылынуунун өсүшү менен чогуу жеке байлыктары да өсөт. Бул окуялардын баары экономикалык өсүүгө таасирин тийгизип жана бул процесс ар бир жаңы товар өндүрүлгөн сайын улантылат. Ошондой эле технологиялык өнүгүүнүн бир буту болгон өндүрүш жабдыктарынын өнүгүшү менен өндүрүштүн бир бирдигине кеткен чыгымдарда түшүү, пайда да болсо өсүш пайда болот. Демек, экономикалык өсүүнү улантуу үчүн технологиялык өнүгүүнү камсыз кылуу керек. Ал эми адам капиталы технологиянын жаңылануусунда эң маанилүү көрсөткүч болуп саналат (Onal, 2009: 38).

1.2. Адам Капиталы Түшүнүгү

Коомдун өнүгүүсү үчүн капиталдын мааниси абдан зор күчкө ээ. Көп жылдар боюу капитал өндүрүштө физикалык каражат катары гана салымын кошуп жана изилденип келсе, азыркы учурда өндүрүштө жана экономикалык өсүүдө адам капиталынын маанилүүлүгү ортого чыгып, көп окумуштуулар тарабынан изилденип жатат. Демек, өлкөнүн өнүгүүсү жана өсүүсү үчүн изилденген жана изилденип жаткан эмгектерде адам капиталынын маанилүүлүгү эске алынган.

Адамдардын эмгектенүү жана кызмат көрсөтүү натыйжасында айлык акы алууларын камсыз кылган билими, жөндөмдүүлүгү жана тажрыйбасы адам капиталы деп аталат (Berber, 2004, 29). Ал эми кишинин мүмкүнчүлүк жогорлатуу үчүн, алардын жашоо шарттын, өмүрүнүн узундугу, ден соолугу, билим алуу жана жашоо дэңгээлин камсыз кыла турган минимум айлык акыга ээ болуусу деп аныкталат. Жалпылап айтканда адам капиталы бул – адамга жасалган ар кандай инвестиция болуп эсептелет.

Адам капиталы көйгөйүнү эң биринчилерден болуп талкуулаган окумуштуулар Кузнец жана М.Фридман (1962) болсо, Шульц тарабынан теориясы изилденген. Азыркы учурда финансылык капиталы жетишсиз өлкөлөрдө, адамга жасалган инвестиция да төмөн болгонун көрсөтүүдө.

Адам капиталынын маанилүүлүгүнө карабай өлчөө кыйын экендиги жана билим менен эмгекти биргелештирүү аркылуу анализдөө мүмкүн болот. Эндогендүү өсүүнү бүгүнкү күнгө чейин изилденип жана талкуулануусуна себепчи болгон окумуштуулар Ромер жана Лукас болуп саналат. Андан кийин, Ромердин Ривера-Батиз менен чогуу изилдөөлөрү маанилүү болуп саналган.

Адам капиталы жумушчунун билими, тажрыйбасы жана жөндөмү менен өндөрүшкө салым кошуусу деп баа беришкен.. Адам Смиттин “ Элдердин байлыгы” китебинде басым жасоо менен “өндүрүштү бөлүшү пикири” (Мейер, 1980: 15) адам капиталынын маанилүүлүгүн айткан. Ал эми Хекшер-Олиндин фактор катыштары теориясынын Леонтьев тестинин жыйынтыгы парадокс, - капиталга бай өлкө болуп эсептелген АКШ капиталды талап кылган товарды импорт кылып, эмгекти талап кылган товарларды болсо экспортошот (Seyidoğlu,

1991, 63-67) , бул жерде да адам капиталын маанилүүлүгүн байкаса болот. Ал эми АКШ да капиталды талап кылган товарларды баалоонун натыйжасы болгон. Эгер бул тест эмгектин сапатына маани берүү менен жасалганда парадокс абал болбойт болчу. Ошондуктан өндүрүштө эффективдүүлүк эмгектин сапаты жана адам капиталы деп кабыл алсак.

Эндогендүү өсүү теориясы Роберт Лукастын адам капиталы жана Ромердин ИИӨ (Ag-GE) модели адабияттарына маанилүү жаңылыктарды киргизишкен. Ошол себептен, жабык экономикалык абалында бай өлкө менен өсүү катышы бирдей болгон жакыр өлкөнүн жакырчылыгы, пропорционалдуу уланган. Эмгек ресурстарынын мобилдүүлүгүн эркин кыймылы, өндүрүш каражаттары тышкы соода динамикасына жол бербейт.

Адам капиталынын сырткы пайдасы эмгектин жакыр өлкөдөн бай өлкөгө агышы менен миграцияга жол ачышат. Бир учурда маалыматтардын бир нече өндүрүшкө кириш болуп колдонулушу азаючу эффективдүүлүк, жаңы маалымат жана технология өндүрүш тездигин төмөндөтү болсо чексиз өсүүнүн алдын алган. Эндогендүү өсүү теорияларында конвергенция гипотезасы четке кагылат. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөр эгер чараларды көрбөсө технологиялык өнүгүүлөргө маани беришпесе өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин ортосундагы ажырым улам күчөй берет. Билим берүү деңгээли, мамлекеттик саясат тышкы соода , башкаруу формасы жана саламаттыкты сактоо жана инвестициялык климат сыяктуу факторлор маанилүү кабыл алынган. Эндогендүү өсүү теорияларында мамлекеттин кийлигишүүсү маанилүү элемент катары саналат.

Адам капиталы өндүрүштө колдонулуучу факторлордон эң маанилүүсү болуп, айрыкча жаңы технологиялардын пайда болушуна жана колдонулушуна жол ачат. Ушул себептен, экономикалык иш аракеттердин тынымсыз болуусунун жыйынтыгы, экономикалык өздөштүрүү болуп эсептелет. Себеби адам капиталында бардык инвестиция адамга жасалгандыктан, билим берүү менен бирге ден соолук жана акылдын миграциясы адам капиталыга таасир эткен факторлор болуп эсептелет.

Эгер квалификациясыз эмгек сунушу менен өсүш мүмкүн болгондо, Артур Льюистин чексиз эмгек сунушу менен экономикалык өсүү модели пайдалуу болуп, Китай, Бангладеш, Индия жана Пакистан окшогон өлкөлөр эмгек сунушу көп болгондуктан абдан өнүкмөк. Ал эми бир гана ликвидитдүү капитал менен өсүш мүмкүн болгондо, Сауд Аравия, Ирак жана Ливия нефтиге бай болгон өлкөлөр дүйнөнүн эң бай өнүккөн өлкөлөрү болот эле.

Адам капиталы боюнча изилдөөлөр 1960-жылдары Т.Шульц жана Е.Денисон тарабынан башталган. Маалыматтардын өзгөрүшү менен өнөр жайдагы революция адам факторунун маанилүүлүгү технологиялык өнүгүү жана атаандаштыкка жаңы стратегиялык өнүгүүлөргө өтө башташкан. Бир өндүрүшкө жаңы маалыматтын келүүсү, башка өндүрүш факторуна салыштырмалуу дагы да артыкчылык ээ. Ошондуктан адамга жасалган билим берүү жана ден соолук инвестициялары артууда.

Бир өлкөнүн экономикасынын жана өлкөнүн экономикасыны жандандырган ишканалардын өнүгүүсү үчүн, эл аралык рынокто сүйлөө укугуна ээ болуусу, кирешелүүлүктү жана пайданы көбөйтүү үчүн бир гана физикалык капитал жетиштүү эмес. Макро жана микро экономикаларын даражасында ийгиликтүү болуусунун эң негизги себептерден бири тажрыйбалуу жана окууп үйрөнүүгө жөндөмдүү жана билимдүү адам ресурстарына ээ болуусу керек. Башкача айтканда өлкөнүн экономикасы жана ишкананын узун мөөнөттөгү ийгилиги, адам ресурстарынын сапаты менен чектелген жана шайкеш.

Физикалык (жабдыктар- машина), каржылык жана жаратылыш ресурстарын өлчөмүү канчалык көп болсо дагы, адам капиталынын таасири болмоюнча, өлкөнүн экономикасын жана ишканалардын ийгилиги да болбойт (Gürok, 2004). Өзгөчө туруктуу экономикалык өсүүнүн жана өнүгүүнүн болуусу үчүн экономикалык ресурстар: адам капиталы, физикалык капитал жана жаратылыш ресурстары, коомдук ресурстар: кирешенин адилеттүү бөлүнүшүн камсыз кылычуу саясатты ишке ашыруу (Харис, 2000).

1.2.1. Экономикалык өсүүнүн эсептелиши

Экономикада, өндүрүштө өзгөрүүлөргө себеп боло турган негизги булактарды адабиятка Нобел сыйлыгынын ээси, америкалык экономист Роберт Солоу киргизген. Анын ою боюнча экономикалык өсүү анализин баштапкы чекити болуп, экономикалык өндүрүш функциясы саналат. Эң жөнөкөй формасы менен макроэкономикалык өндүрүш функциясы, өндүрүштү ишке ашыруу үчүн колдонулган негизги өндүрүш каражаттар (эмгек күчү, капитал жана технологияны) менен өндүрүш көлөмүн байланыштырган функция катарында орун алат жана бул бир эле учурда экономиканын сунуш тарабын түзүп жатканын көрсөк болот.

Экономикалык өндүрүш функциясынын формуласын төмөндөгүдөй жазууга болот.

$$Y = T \cdot f(K, L)$$

Бул формулада T технологиялык деңгээлди же факторлордун жалпы өндүрүмдүүлүгүн, K – табигый булактар менен имараттарды да камтыган капитал запасы, L болсо иштетилген сааттын суммасын жана айтылган эмгек күчүнүн көлөмүн көрсөтөт (Макроэкономика, 2013: 148).

Экономилык өсүү катышы, бир экономикада мурунку жылга салыштырмалуу өсүүшү болуп саналат. Бул себептен экономикалык өсүү УДП жана ИДП чоңдуктары менен эсептелет. Экономикалык өсүү бул – сатууга даяр жана кызмат көрсөтүүлөрдөгү таза өсүү болсо, ИДП жана УДП катышындагы өсүү өлкөнүн өсүү көрсөткүчтөрүн далилдейт. Төмөнкү формула экономикалык өсүүнүн эсептелишин көрсөтөт.

$$\text{Экономикалык өсүү темпи} = \frac{\text{ИДП}_n - \text{ИДП}_{n-1}}{\text{ИДП}_{n-1}} * 100\%$$

Экономикада белгилүү убакытта кирешенин көбөйүшү, номиналдуу жана реалдуу терминдер менен өлчөнөт жана киши башына кирешенин бөлүнүшү менен өлчөсөк болот. Коомду камсыз кылуу деңгээлин өлчөдө киши башына туура келген

кирешенин жардамы менен өлчөө дагы да маанилүү. Себеби киши башына туура келген кирешени жалпы калкка бөлүү аркылуу тапсак, өлкөдө жашаган адамдардын калктын жалпы кирешеден канча үлүшүн алганын көрө алабыз. Айрыкча бир өлкөдө кирешенин бөлүнүшүнүн эң маанилүү көрсөткүчү, киши башына туура келген киреше болуп саналат (Yıldırım, 1996: 668, Atılgan: 2004, 28).

1.2.2. Адам капиталынын теоретикалык негиздери

Азыркы учурда адамга жасалган инвестиция дагы да жогорлоодо. Себеби өнүгүү экономикалык өнүгүү үчүн өндүрүш ресурстары жетиштүү болбой жатат. Физикалык капитал, эмгек жана табигый жаратылыш ресурстар бай өлкөлөрдүн өнүгүүсү тоолук аткарыла элек. Демек, өнүгүүнүн тоолук аткарылышы үчүн адам капиталыны эске алышыбыз керек.

Адамдардын өндүрүмдүү иштөөсү жана кылган кызматтарына татыктуу акы төлөнүүсүн камсыз кылган көндүмдөр жана жөндөмдөр адам капиталы деп аталат (Berber, 2004, 29).

Адам капиталын дагы да ачыктап айтканда өлкө жарандарынын өмүрүнүн узундугу, билим алуусу, күнүмдүк жашоо-тиричилиги үчүн эң керектүү муктаждыктарын өз алдынча камсыздай алуу проблемасын алгачкылардан болуп S.R. Kuznetz (1955) жана M. Friedman (1962) көтөргөн.

1960-жылдары бизге белгилүү экономисттер Шульц менен Денисондун изилдөөлөрүндө адамга жасалган инвестиция, маалыматтар жана технологиялык өнүгүүлөр экономикада маанилүү ролду ойноп, өлкөлөр арасында ийгиликтүү болуусуна себепчи болуу менен бул изилдөөлөр дагы да улантылып жатат. Маалыматтын бир өндүрүш фактору болуп кабыл алынуусу менен, адамга жасалган билим берүү жана саламаттык сактоо салымдардын наркы жогорлоодо. Маалымат азыктары, адам капиталы жана технологиялык өнүгүүсү үчүн өлкө үчүн маанилүүлүгү жогорлоо менен физикалык жана табигый жаратылыш ресурстарынын орду төмөндөп баштайт. Башкача айтканда адам капиталы алардын ордун ээлейт (Yumuşak, 2010: 95).

Квалификациялуу жумушчу күчүнүн болуусу менен өлкөдө өсүү, өнүгүү, кирешелүүлүк, пайдалуулук жана атаандаштык боло алат. Ушул себептен адамга инвестиция маанилүү. Адам капиталы бир гана өлкөнүн өсүү жана өнүгүүсүн камсыз кылуу менен чектелбейт. Кишинин жеке жашоосуна да пайдасы бар. Мысалы; бир кишинин ден соолугу чың жана билимдүү болсо, дагы жакшы жумуш менен камсыз болот жана кирешеси да көбөйөт. Демек, адам капиталы социалдык экономикалык абалын да жакшыртуу өзгөчөлүүгүнө ээ болуп саналат.

Адам капиталы экономикага гана таасирин тийгизбестен, өлкөнүн саясатына да таасири бар. Билим берүүсү жогорку болгон бир өлкөдө, аны башкаруу да оңой. Себеби билимдүү кишилер өлкөдөгү ар кандай өзгөрүүлөргө туура чечимди тааба алышат. Ошондой эле экономикадагы чектүү ресурстары туура пайдалануу менен өсүүнү камсыз кылышат. Демек, өлкөдө экономиканын туруктуулугу менен саясаттын да туруктуулугу кармалат. Экономикалык туруктуулук адам капиталынын таасири астында ишке ашат (Karagül, 2002: 102).

Адам капиталы бир гана кишинин маалыматы жана билимин жакшыртуу эмес, ошо менен чогу өндүрүштө жана технологияларда жаны маалыматты өндүрүү болуп эсептелет (Минсер, 1981; 18).

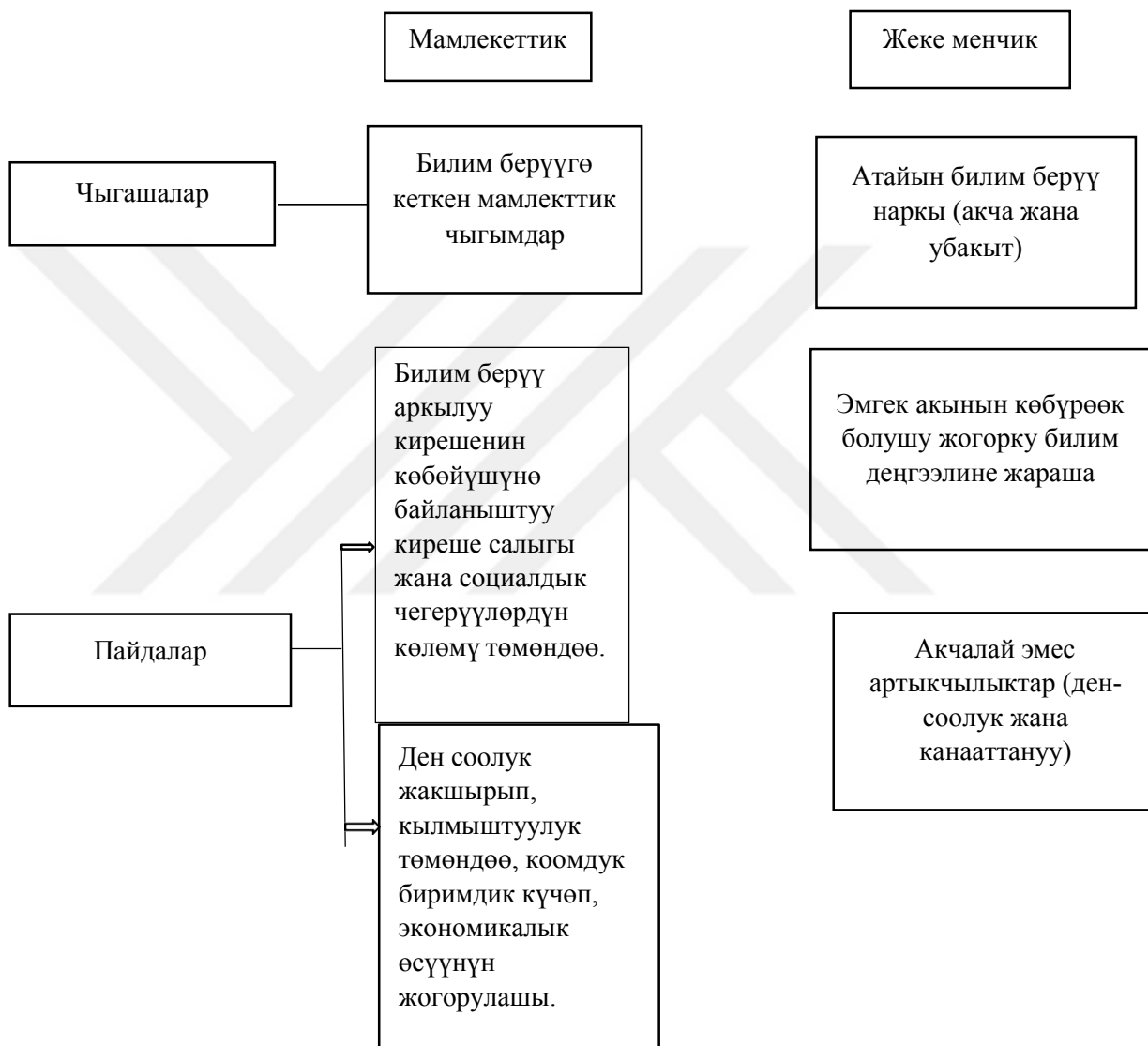
Адамдык капиталдын топтолушу активдүү процесс. Себеби, жашоонун алгачкы этабында маалымат окутуу технологиясына таасир этет жана келечекте дагы. Бул салымдар үй бүлөө, мектеп, компаниялар жана жеке адамдар тарабынан камсыз кылынат (Хекман, 2003: 5),

Негизги салтуу өндүрүш факторлоруна адам капиталын да кошушубуз керек. Анткени адам капиталы тоолук камсыз болбогон өнүгүп келе жаткан өлкөлөр, эмгек жана физикалык капиталга ээ болсо да кээ бир товарларды өндүрө алышбайт.

Ал эми адам капиталына бай өнүккөн өлкөлөр болсо, технологиянын жардамы менен болгон товарларды өндүрө алат. Анткени өнүккөн өлкөлөр жаңы маалыматтарды өндүрдүү менен технологиялык өзгөрүүлөргө адаптация боло алат

жана натыйжалуу колдоно алышат. Ошондуктан өлкөгө физикалык капитал менен бирге адам капиталына да муктаждыгы бар (Özyakışır, 2011: 54).

Таблица 1. 1: Адам капиталынын чыгашалары жана пайдалары

Булак: OECD, 1998:69. (Экономикалык Кызматташтык жана Өнүгүү Уюму 05.01.2014).

Адам капиталы жеке кишилерге, ишкерлерге жана бүтүндөй коомчулукка пайда алып келүүдө. Алар кишелердин жана ишкерлердин жеке кирешелери, өндүрүмдүүлүк жана экономикалык өсүү болуп эсептелет. Ошондой эле адам

капиталы таасири менен жогорку билим берүү деңгээли жана ден соолуктун абалын жогорлашы менен комчулуктун жашоо деңгээли жогорлашы менен кылмыштуулуктун деңгээли да азаят (OECD, 1998: 53).

Демек адам капиталына жасалган инвестиция менен кишинин билим деңгээли жогорлаган сайын кирешесинин да көбөйүшүнө алып келет. Мысалы: Дания жана Жаңы Зеландия өлкөлөрүндө университетте окуган кишилердин айлык акысы орто мектепти бүтүргөн кишилерден 25 % га жогору . Ошондой эле билим берүүгө кеткен чыгашалардын натыйжасында бир жыл ичинде өндүрүшкө 3-6 % га чейин салым кошуулуда (Bal, 2011:10).

1.2.3. Классикалык өсүү теориясы жана адам капиталы

Классикалык экономиканын түзүүчүлөрү Адам Смит, Давит Рикардо, Томас Мальтус, Альфред Маршал жана Джон Стюарт Миллдин көз караштары классикалык экономика дооруна из калтыргандар болуп саналат.

Бул экономисттер адам капиталы элементин өркүндөтүү идеяларын чыгарышпаса дагы, алар адам капиталы элементи жөнүндө кыйыр түрдө айткан биринчи экономисттер деп эсептелет. Бирок классиктер анализ жасоодо адам капиталы элементин колдонушкан эмес. Демек, алар заманбап адам капиталы теориясына көп салым кошту деп айтуу мүмкүн эмес.

Адам Смит, Дэвид Рикардо жана Томас Мальтус сыяктуу классикалык экономисттер заманбап экономикалык өсүш теорияларында пайда болуусуна негиз салгандар болуп саналат.

Аларга атаандаштык шарттары, капиталды топтоо, калктын санына туура келген кирешелер, өндүрүштөгү жаңы ыкмалар жана жумушчу күчүнүн тажрыйбасын жогорулатууда технологиялык процесстин таасири, мыйзамы жана монополиялык

бийликтин технологиялык артыкчылыктарга тийгизген ролу сыяктуу негизги маселелер кирет (Barro ve Sala-i-Martin, 2003: 16).

Смит, заманбап экономикалардагы адам капиталына салынган инвестициялар экономикалык өсүшкө эч кандай таасир этпейт деген ойду жактаган. Ал эми, Милл жана Маршалл билим берүүгө кылынган инвестиция экономикалык өсүүнүн көрсөткүчү эмес, билим берүү коомдук көрүнүш деп эсептешкен. Башка жагынан алганда, Маршалл адам капиталы жыргал жашоого жетүү үчүн колдонулбашы керек деп эсептеген жана адам капиталына каршы чыккан. Ошондуктан, адамды капитал катары көрүүнү сындаган. (Daşdemir, 2008: 62-63).

Классикалык өсүү теориясы жалпысынан ошол мезгилиндеги социалдык-экономикалык структуранын өзгөчөлүктөрүн камтыйт. Классиктердин көз караштары туура болгон мезгил Англияда өнөр жай революциясы пайда болгон мезгилге туура келет. Ал учур, Улуу Британияда үнөмдөө маселесин жөнгө салынып, инвестициялар көбөйүп, техникалык өнүгүүлөр өз күчүн көрсөтө баштаган мезгил болчу.

Классиктер экономистердин айтымында, мындай учурда кирешенин деңгээли жогору болот жана өсүшкө үнөмдөө жана инвестиция тартуу аркылуу жетүүгө болот. Ошондой эле, технологиянын өнүгүшү өсүшкө оң таасирин тийгизет. Мындан тышкары, бул мезгил машина жана шаймандар сыяктуу физикалык капитал өнүккөн жана адамдар өндүрүмдүүлүгү, билими жана жөндөмү менен эмес, кадам кара күч катары гана бааланган мезгил болгон.

Буга ылайык, классикалык өсүш теориясы эмгекти, капиталды, жаратылыш байлыктарын жана кардарды негизги өндүрүш факторлору катары кабыл алган. Башкача айтканда, алар кирешенин физикалык өлчөмүнө гана көңүл бурушкан. Бирок өндүрүштүн бул факторлору бүгүнкү экономикалык окуяларды түшүндүрүүгө жетишсиз болуп калууда. Анткени бул факторлор ошол мезгилдин шартына ылайыктуу болгону менен азыркы учурдун талабына толук жооп бере албайт. Демек, 200 жыл мурунку социалдык-экономикалык шарттар менен учурдагы экономикалык окуяларга баа берүүгө, түшүндүрүүгө болбойт. Мисалы, 1929-1960-жылдар аралыгында АКШ экономикасы боюнча жүргүзүлгөн изилдөөдө жылдык өсүш 2,93% түзгөндүгү аныкталган. Көрсөтүлгөн жылдык өсүш

темпинин 0,92% гана классиктердин көрсөткөн аныктамалары менен чечмелөөгө болот, калган 2% адам капиталынын бар экендиги менен түшүндүрүлөт (Daşdemir, 2008: 64-69).

Адам Смит

Смит адам капиталы факторун капитал катары баалоого биринчи маанилүү салым кошкон жана эмгекти бөлүштүрүүнүн натыйжасында өндүрүмдүүлүктүн жогорулашы акыл эмгегинин эсебинен экендигин баса белгилеген биринчи экономист болуп саналат. Бирок андан ашып кете алган жок. Бул жагынан алганда, ал акыл эмгеги менен өсүштүн ортосундагы байланышка негизделген өсүү теориясын иштеп чыга алган жок. Демек, адам капиталы элементине көңүл бурулбай, өсүү теориясы адам капиталы менен өсүштүн ортосундагы байланышка негизделип, кийинкиге калтырылган. Бирок, ал дагы деле болсо адам капиталы теориясына өз салымын кошкон болуп саналат (Gökçen, 2006: 20-21).

Адам Смит адам капиталы экономикалык өсүштү камсыз кылат деп ырастаган, бирок бул түздөн-түз эмес, кыйыр түрдө болот деп айткан. Демек, ал экономикалык өсүшкө түздөн-түз таасир этүүчү фактор - бул эмгек бөлүштүрүү жана адистешүү экендигин белгилеп, булар жеке адамдын көндүмдөрүн жана тажрыйбаларын жогорулатуу менен экономикалык өсүштү стимулдайт деп айткан.

Адамдын бар жана ээ болгон жөндөмдөрүн капитал катары кабыл алган Смиттин айтымында, капиталдын дагы, жумушчу күчүнүн дагы натыйжалуулугу өндүрүш деңгээлине таасир этет.

Экинчи жагынан, мындай көз караштарга карабастан, Смит анализине адам капиталын кошкон эмес. Смиттин айтымында, өндүрүмдүүлүк - бул эмгекти бөлүштүрүүнүн жана техникалык прогресстин натыйжасы болуп эсептелет.

Жарандар ээ болгон билими жана жөндөмү адистешүүнү жогорулатуучу фактор болсо дагы, ал жумушчу күчүн алардын сандык мүнөздөмөлөрү менен карап чыгуу менен анализдерин иштеп чыккан (Karaman, 2007: 23-24).

Смиттин эмгекти бөлүштүрүү жөнүндөгү негизги идеясы, коомдо эмгек бөлүштүрүү кантип пайда болот деген пикирге таянат. Бирок ал эмгекти

бөлүштүрүүнү кандайдыр бир пландоо аркылуу эмес, өзү калыбында ишке ашканын айткан.

Демек, эмгекти бөлүштүрүү бир нерсени башкасына алмаштырууга даяр болгондун натыйжасы. Ушундай жол менен пайда болгон соода тенденциясы адамдарда гана болот жана бизнес кызыкчылыктарына негизделген жүрүм-турумдун көрүнүшү болуп эсептелет. Адам өзүнө таандык мүлктү өзүнө керектүү нерсеге алмаштыргысы келгендиктен жана мамилелер өз ара кызыкчылыктарга ылайык келип чыгат. Эмгекти бөлүштүрүү дагы ушул процессте иштейт.

Смиттин айтымында, адамдардын жөндөмдөрүндөгү айырмачылыктар эмгекти бөлүштүрүүнүн себеби эмес, натыйжасы болгон. Демек, төрөлгөндөн баштап алынган көндүмдөр менен жөндөмдөр ал бөлүмдү жана адистештирүүнү камсыз кылат деген көз-карашты кабыл алган жок. Ал эмгекти бөлүштүрүү жана адистештирүү менен инсандын квалификациясы жогорулайт деп айткан. Бул жагынан алганда, Смиттин айтымында, улуттук байлыкты аныктоочу эки фактор бар. Бул эмгектин рентабелдүүлүгү жана үзүрлүү эмгектин натыйжасыз эмгекке болгон катышы. Ошентип, ал эмгек сапаттарынын маанилүүлүгүн баса белгиледи. (Yıldırım, 2005: 27).

Смиттин айтымында, экономикалык өсүш үзгүлтүксүз жана чексиз көрүнүш эмес. Толук гүлдөп-өнүгүү фазасы деп аталган экономикалык өсүшкө жетүү чеги бар. Бул чекке жеткенде, өсүш токтоп, киреше өзгөрүлбөгөн кырдаал башталат. Смит өлкөнүн өсүшүн анын капиталдык запасы жана экономикалык активдүүлүктү шарттаган жумушчу күчүнүн көбөйүшү менен байланыштырат. Мындан тышкары, либерализм жана эркин соода саясаты сыяктуу факторлор өсүштү жогорулатуучу факторлор болуп саналат.

Бул контексте, Смиттин айтымында, өкмөт жеке кызыкчылыгы менен катар социалдык кызыкчылыкты коргоо үчүн рынокко кийлигишпеши керек. Жеке кызыкчылыктар биринчи орунда турган шартта, көзгө көрүнбөгөн колдун натыйжасында социалдык кызыкчылык максималдуу деңгээлге көтөрүлөт (Önal, 2009: 11). Мындан тышкары, өкмөттүн ар кандай кийлигишүүсү кирешеге болгон шыктанууну бузуп, инвестицияларды азайтып, ресурстарды эң ылайыктуу

аймактарга бөлүштүрүүгө жол бербейт. Натыйжада, Смит өкмөттүн ар кандай кийлигишүүсүнө каршы (Atacan, 2004: 45).

Эгерде Адам Смиттин ойлорун жалпылап айта турган болсок, Смиттин экономикалык өсүшкө болгон көз-караштары бүгүнкү көзкараштар менен таптакыр дал келбейт. Көрүнүп тургандай, Смиттин айтымында, өлкөнүн байлыгынын булагы эмгек. Бирок, ал эмгекке сапаттары боюнча эмес, сан жагынан маани берген. Бул жагынан алганда, экономикалык өсүш жумушчу күчүнүн санын көбөйтүү менен камсыз болот деген көз-карашты коргойт.

Мындан тышкары, өлкөнүн өсүшүнө өбөлгө түзүүчү дагы бир механизм - бул эмгекти бөлүштүрүү жана адистештирүү. Смиттин айтымында, эмгекти бөлүштүрүү жолу менен түзүлө турган адистешүү менен, иш жөнөкөй болуп калат, ошондуктан жумушчу күчүнө жеңилдик берилбейт жана өндүрүмдүүлүк менен чеберчилик жогорулайт. Бизнес бөлүмү менен катар жумуш алмаштыруу этабында келип чыккан убакытты жоготуунун алдын алат.

Демек, бул кырдаалдар экономикалык өсүшкө түрткү болот. Экинчи жагынан, Смит инвестицияларды жана ресурстарды ысырап кылууну токтотот деген негизде өкмөттүн кийлигишүүсүнө каршы чыккан. Ал өз алдынча иштей турган базар механизми бар экендигин жана кандайдыр бир ийгиликсиз учурларда базар өзүн-өзү тең салмакта кармайт деп ырастады. Бул багытта ал эркин рынок базар механизминин иштеши жеке адамдын кызыкчылыгы үчүн дагы, коомдун пайдасы үчүн дагы пайдалуу деп айткан.

Рикардо технологиялык өнүгүүнү көз жаздымда калтырбагандай эле, эмгектин сапатына байланыштуу өзүнүн моделине жетиштүү кызыгуу көрсөткөн эмес. Бул жагынан алганда, Рикардо бөлүштүрүү боюнча изилдөө менен экономикалык адабияттарга салым кошкон, бирок ал адам капиталы теориясына салым кошкон эмес (Кууубаşı, 2009: 13).

Томас Мальтус

Мальтус өзүнүн изилдөөсүндө калктын тынымсыз көбөйүшү келечекте азык-түлүк тартыштыгын жаратат жана бул коомдун коопсуз жана тынч

жашоосуна терс таасирин тийгизет деп айткан. Мальтустун айтымында, калктын саны геометриялык катарда көбөйсө, азык-түлүк арифметикалык катарда көбөйөт.

Демек, калктын санынын өсүшүн көзөмөлгө алууга мүмкүн болбосо, мындай абал улана берет жана ушул эки катардын айырмасы акырындап жогорулайт. Жана кырдаал сөзсүз түрдө кризисти жаратат. Мальтус жыйырма беш жылды бир квартал катары эсептеп, калктын өсүшү менен азык-түлүктүн өсүшүнүн ортосундагы байланышты төмөнкүчө түшүндүрдү (Daşdemir, 2008: 74)

Мальтус модели эки негизги божомолго негизделген. Биринчиден, жер менен камсыз кылуу туруктуу жана түшүмдүүлүктүн төмөндөшүнө байланыштуу. Экинчиси, жашоо деңгээли калктын өсүшүнө оң таасирин тийгизет. Мальтуссиялык модельде технологиялык өзгөрүүлөр же ылайыктуу топурак жок болгондо, калктын саны өзүн тең салмактап турган терс кайтарым байланышка ээ экени айтылат. Башкача айтканда, калктын саны бир жагынан көбөйсө, экинчи жагынан жердин / калктын катышы жана эмгек акы төмөндөйт (Kuyubaşı, 2009: 15).

Мальтус Рикардонун өсүү моделине технологиялык жаңылыктарды кошту. Мальтустун айтымында, техникалык прогресс өсүштү жеңилдетет, бирок өсүштү камсыз кылбайт. Технологиялык жаңылыктар товарлардын баасын төмөндөтүп, суроо-талапты көбөйтсө, алар өсүшкө оң таасирин тийгизиши мүмкүн.

Мальтустун экономикалык өсүш менен калктын санынын ортосундагы байланыш адам капиталы жана технология маанилүү болуп турган азыркы абалда күчүн жоготту (Daşdemir, 2008: 75).

Бул жагынан алганда, Мальтус экономикалык өсүштө маанилүү үлүшү бар адам капиталына көп маани берген эмес деп айтууга болот. Ал билим берүү гана калкты көзөмөлдөө каражаты боло алат деп айткан. Бирок, азыркы өнүккөн өлкөлөрдө адамдык капиталга инвестиция менен экономикалык өсүштүн ортосундагы байланыш бир кыйла бекем экендиги байкалат. Ага адам капиталы, билим жана көндүмдөр киргендиктен, экономикалык өсүш технологиянын өнүгүшүнө, ошондой эле бул билимге жана көндүмдөргө байланыштуу болот (Becker, Murphy жана Tamura, 1994: 324).

Дэвид Рикардо

Классикалык экономисттердин арасында өсүү теориясына чоң салым кошкон экономисттердин бири - Рикардо. Рикардо өсүү модели, бөлүү модели деп да белгилүү. Бул модель негизделген эки негизги принцип бар.

Биринчиси, жер ээлеринин жалпы кирешеден алган үлүштөрүн түшүндүрүү, экинчиси - жалпы кирешенин калган бөлүгү эмгек акы жана пайда катары кандайча бөлүштүрүлө тургандыгын көрсөтүү. Рикардонун айтымында, өсүштү токтотуунун жана экономиканын токтоп калуусунун себеби, эмгек, ишкер жана жер ээлеринин жалпы кирешеден үлүштөрү ар башка. Бирок Рикардо моделинин божомолдору өсүү тажрыйбасына дал келбейт (Yıldırım Bayraktar, 2009: 20).

Рикардо моделинин негизги божомолдорунан тышкары, экономиканын жүрүшү эки фазада каралышы мүмкүн. Бул фазалар өнүгүүнүн жана токтоп калган экономиканын фазалары. Чындыгында, моделдин маанилүү пункту экономиканын рецессия фазасында. Жогоруда белгилеп кеткендей, киреше бөлүштүрүүдөн түшкөн киреше тобунун менчик ээси, помещик жана эмгек ээси сыяктуу үлүштөрүнүн өзгөрүшү экономикалык токтоп калууга алып келүүчү процессти билдирет (Kuyubaşı, 2009: 13). Өнүгүү баскычында киреше көп болот. Демек, капиталды топтоо ылдамдыгы жогору.

Бирок, эмгек жана капиталда түшүмдүүлүктүн төмөндөшүнүн мыйзамы үстөмдүк кылат, анткени сапаттуу топурактар тартыш болуп, барган сайын натыйжасыз жерлерди иштетүүгө туура келет. Рецессия фазасында, адаттан тыш киреше, демек, инвестициялар нөлгө барабар болот. Өнүгүү баскычында киреше жана эмгек акы жогору болгондуктан, жумушчу күчтү колдонгон ишкерлердин ортосундагы атаандаштык эмгек акыны көбөйтөт жана базардагы эмгек акы кыска мөөнөттө минималдык жашоо минимумунан ашып кетиши мүмкүн (Kaya Kıraçlar, 2005: 28).

Рикардо ошондой эле технологиялык өнүгүү айыл чарба тармагында түшүмдүүлүктүн жогорулашына алып келет деген түшүнүккө каршы чыккан.

Ошондуктан, ал келечекте түшүмдүүлүктү төмөндөтүү мыйзамы экономиканын бардык тармактарында күчүндө болот деп айткан.

Рикардо технологиялык өнүгүүнү көз жаздымда калтырбагандай эле, эмгектин сапатына байланыштуу өзүнүн моделине жетиштүү кызыгуу көрсөткөн эмес. Бул жагынан алганда, Рикардо бөлүштүрүү боюнча изилдөө менен экономикалык адабияттарга салым кошкон, бирок ал адам капиталы теориясына салым кошкон эмес (Куубаши, 2009: 13).

Маркстик өсүү теориясы

Классиктердин үлгүсү сыяктуу эле, Маркстын үлгүсү 19-кылымда Англиянын экономикалык жана социалдык шарттарынын таасири астында калган. Маркстын модели калдык баалуулук принцибине негизделген. Маркстын айтымында, ишкерлердин коомдогу мааниси өсүп, алар колдонгон капиталдын көлөмү кеңейген сайын, капитал менен эмгек акыга болгон катышы дагы жогорулайт. Натыйжада, пайда ставкалары төмөндөйт. Демек, инвестициялар токтоп, өсүш темпи басаңдайт (Каа Кіраçlar, 2005: 35).

Маркстик өсүш моделинде өсүштү аныктоочу фактор капиталды топтоо болуп саналат. Маркс капиталды эки бөлүккө бөлөт. Биринчиси, машиналар, жабдуулар жана чийки зат сыяктуу өндүрүш куралдарын камтыган негизги капитал, экинчиси - эмгекке төлөнүүчү эмгек акыны камтыган өзгөрүлмө капитал. Маркстын айтымында, капиталды топтоого жетишкен сайын, өндүрүштө капиталдык топтоо көбөйөт. Бул эмгек өндүрүмдүүлүгүн жогорулатат жана өндүрүш аз эмгек менен аткарылат. Ошентип, ишкердин чыгымы аз эмгек, бирок жогорку өндүрүмдүүлүктүн натыйжасында төмөндөйт.

Бул ишкерге көбүрөөк киреше табууга мүмкүнчүлүк берет. Бул кырдаал экономикада жумушсуздуктун көбөйүшүнө алып келет. Маркстын өсүш моделиндеги жумушсуздуктун деңгээлин жогорулатуу жумушчу эмгектин кирешесин жогорулатат. Мындан тышкары, убакыттын өтүшү менен аз адамдардын колуна капиталды топтоо жана бул жагдай жалпы суроо-талаптын

жетишсиздигинен улам экономикалык жана социалдык кризистерди пайда кылаары айтылган (Yıldırım Bayraktar, 2009: 25).

1.2.4. Эндогендүү өсүү теориясында адам капиталы

Эндогендүү өсүү теорияларын 5 ке бөлүп карасак болот

- АК модели
- Пол Ромер модели
- Роберт Барро модели
- Роберт Лукас модели
- ИИӨ модели (AR-GE)

Бул жерде Роберт Лукас адам капиталы моделине салым кошкондуктан ошол модель каралат.

Роберт Эмерсон Лукас (1937) америкалык экономист. 1995-ж Нобель сыйлыгына татыктуу болгон. Экономикалык өнүгүүнүн механизмдери жөнүндө» аттуу макаласында экономикалык өсүүнүн булагы катары адам капиталын алган. Моделде чөйрө канчалык адам капиталын жана жөндөмдүүлүктөрдү өнүктүрүүгө ыңгайлаштырылган болсо, жумушчу күчүнүн өндүрүмдүүлүгү ошончолук жогору болот. Буга байланыштуу экономикада өсүш да орун алат. Моделди төмөнкү формула аркылуу көрсөтүүгө болот. Кобб-Дуглас өндүрүш функциясы түрүндө жазсак,

$$Y = AK^a H^{1-a}$$

$$H = uhl$$

$$Y = AK^a (uhl)^{1-a}$$

Бул жерде А- технология деңгээли

Y- өндүрүш көлөмү

K- физикалык капиталдын запасы

L- Жумушчулардын жалпы санын

h- орточо адам капиталы деңгээли (б.а. жумушчулардын орточо жөндөмдүүлүк деңгээли)

u- –ар бир жумушчунун u өлчөмүндөгү убактысын өндүрүштү иш жүзүнө ашырууга жумшоосу.

Демек өндүрүштү иш жүзүнө ашырууга бөлүнгөн убакыттын жана жумушчулардын орточо жөндөмдүүлүк деңгээлинин жогорулашы менен өндүрүштүн көлөмү да өсө тургандыгын айтууга болот. Адам капиталынын топтолушу физикалык капиталга караганда узун убакытты талап кылат. Ал эми физикалык капиталдын запасындагы жоготуулар оңой эле калыбына келиши мүмкүн. Буга мисал катары экинчи Дүйнөлүк Согуштан кийин Германия жана Япониянын физикалык капиталдагы жоготууларга карабастан кыска мөөнөттө өнүгүү жолуна түшө алышкандыгын айта кетсек болот.

Эндогендүү өсүү теориясынын салымы.

1) Эндогендүү өсүү теориясында конвергенция гипотезасы четке кагылган. Азиянын жолборстору өлкөлөрүнөн башка өлкөлөрдө конвергенция гипотезасы байкалган эмес.

2) Адам капиталына байланыштуу өлкөлөрдүн ортосундагы өнүгүү деңгээли боюнча ажырым улам өсө берет. Себеби өнүгүп келе жаткан мамлекеттерден квалификациялуу адистердин өнүккөн мамлекеттерге агымы байкалат.

3) Интеграциялык процесстер эндогендүү өсүү булактарынын да мобилдүүлүгүн арттырды.

Экономикалык өсүүнүн жана адам капиталынын теоретикалык негиздеринен адам капиталынын өсүштү камсыз кылуу үчүн негизги факторлордун бири экендиги байкалды. Демек адам капиталынын өсүшкө тийгизген таасири кийинки бөлүмдөрдө Кыргызстандын алкагында изилденет.

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

КЫРГЫЗСТАНДА АДАМ КАПИТАЛЫ ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮҮНҮН ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Адам капиталынын өлкөлөрдүн экономикалык жактан күчтү болуусун камсыз кыла ала турган эн негизги факторлордун бири экендиги жогоруда байкалды. Кыргызстан сыяктуу жаныдан өнүгүү жолуна түшкөн мамлекеттердин алдыга жылуусу көбүнесе адам капиталынан көз каранды. Адам капиталынын канчалык зор мааниге ээ экендигин илимий окумуштуулар баса белгилеп, өзүлөрүнүн эмгектеринде да чагылдырып келүүдө.

Адам капиталы менен экономикалык өсүштүн ортосундагы байланышты тандалган өлкөлөрдөгү тенденцияга көз чаптырып байкасак болот.

График 2. 1. Билим алуунун орточо мөөнөтү менен киши башына ИДП

Булак: Дүйнөлүк Банк

Жогорудагы графиктен байкалгандай билим алууга кеткен убакыт менен киши башына кирешенин ортосунда позитивдүү байланыш бар. Башкача айтканда

жарандардын билим денгээли канчалык жогору болсо, мамлекеттин ошончолук экономикалык жактан күчтүү болорун айтууга болот.

Кийинки графикте жумушчу күчүнүн өндүрүмдүүлүгү менен киши башына кирешенин ортосундагы байланыш чагылдырылган.

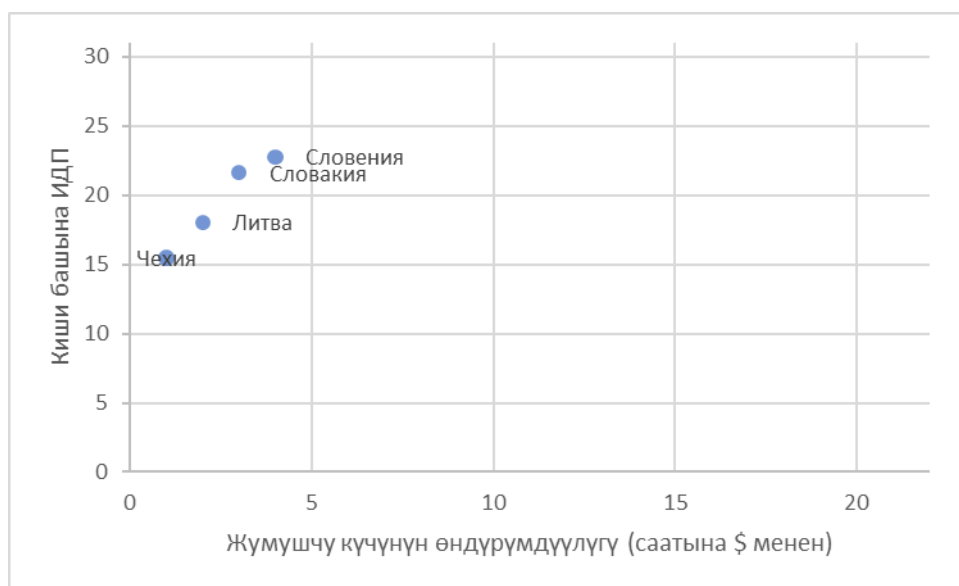

График 2. 2. Жумушчу күчүнүн өндүрүмдүүлүгү менен киши башына киреше

Булак: Дүйнөлүк Банк

Жогорудагы графикте жумушчу күчүнүн өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашы менен киши башына кирешенин да жогорулагандыгы байкалат. Жумушчу күчүнүн өндүрүмдүүлүгү адам капиталы менен тыгыз байланышта. Демек, өлкөдөгү адискөй жумушчулардын жогорулашы экономикалык өсүүгө он таасирин тийгизери ачык.

Төмөнкү графикте адам капиталы индекси менен киши башына кирешенин ортосундагы байланыш чагылдырылган.

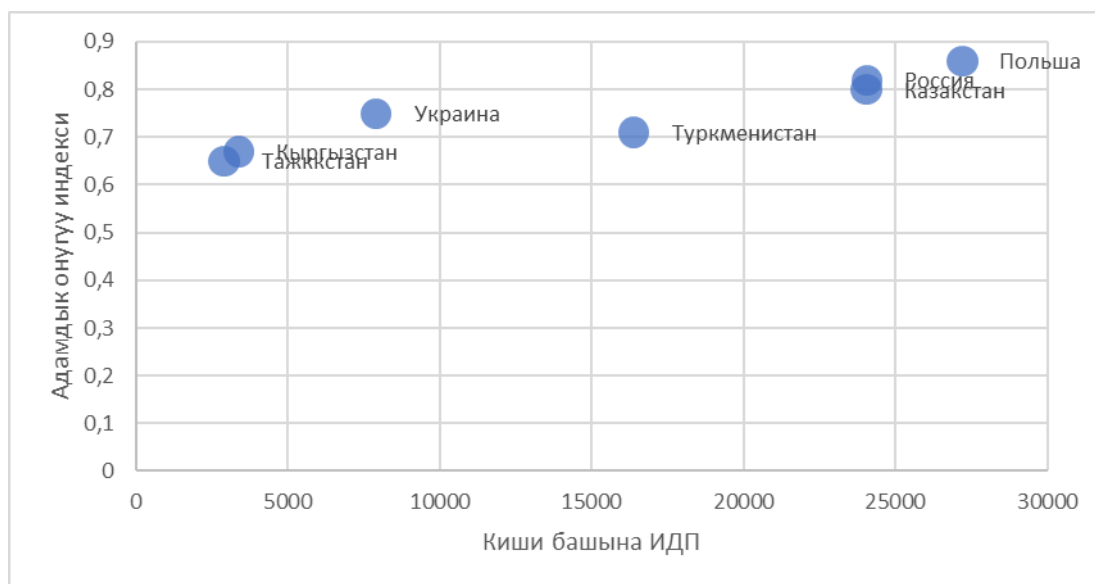

График 2. 3. Адам капиталы индекси менен киши башына киреше

Булак: Дүйнөлүк Банк

Графиктен көрүнүп тургандай адам капиталы индекси жогору болгон өлкөлөрдө киши башына киреше да жогору болот. Башкача айтканда адам капиталынын экономикалык өсүүнү камсыз кылуудагы ролу абдан зор экендигинен кабар берет.

2.1. Кыргызстандын Экономикалык Абалы

1991-жылы Кыргызстан өзүнүн эгемендүүлүгүн алгандан кийин өз алдынча көз каранды эмес мамлекет катары калыптана баштады. Адегенде саясий, маданий жактан өнүгүүнүн башатын аныктады. Ал эми, экономикалык жактан өнүгүү жагдайы кандай багытка бет алды, аны өзүнчө сөз кылуу туура. Союз кезинде Кыргызстандын экономикасы бүткүл союздук экономиканын эң негизгилеринен болуп саналчу.

Советтик планга ылайык, Кыргызстандын экономикасы башка өлкөлөр менен өз ара тыгыз байланышта болгон жана алардын баары бири-бирине көз каранды эле. Ал кезде Кыргызстан негизинен сырьенун булагы болуп, СССРдин курамындагы башка өлкөлөргө товарларды жеткирип турган. Ал эми Союз тарагандан кийин бардык экономикалык байланыштар үзүлүп, жаңы эркин өлкөлөр өз арабасын тарта башташты. Кыргызстан болсо экономика маселесине

арналган эл аралык жыйындарга активдүү катышып, "Орто Азиядагы демократиялык аралча" деп аталып, батыштагы санаалаштардын мактоосуна татууга үлгүрдү. Эми ушул "демократиялуу өлкөнүн" экономикалык абалына бир аз токтололу. Өз эркиндигине ээ болгон алгачкы 10 жылдыкта эле Кыргызстан сырттан 1,7 миллиард АКШ долларын жардам катары алган. Бул КМШ өлкөлөрүнө салыштырмалуу, сырттан алган эң чоң суммадагы жардам болуп саналат. Мындай жардамдар белгилүү бир "экономикалык реформаларды" жүргүзүүгө багытталып жатты. Маселен, ишканаларды менчиктештирүү "ийгиликтүү" болду. Айтсак, 1995- жылы иш жүргүзгөн 53 миңден ашуун ишканалардын дээрлик 60%(пайызы) жеке менчикке айланды. Ал эми бул көрсөткүч 2009-жылы 90%(пайызга) жетти.

1996-жылы Кыргызстан Бүткүл Дүйнөлүк Соода Уюмуна мүчө болуп кирди. Бирок, ошол кездерде эле ички дүң продукциянын көлөмү азайып, өлкөдө жакырчылык күчөп баратканы байкалып турган. Улуттук киреше 1992-жылы 1991-жылга салыштырмалуу 26% (пайызга), өндүрүш тармагы 27% (пайызга), айыл чарба өндүрүшү 14% (пайызга) төмөндөдү. Бул көрүнүш кийинки жылдары дагы эле улана берди. "Кыргызстан мамлекети Батыш өлкөлөрүнө салыштырмалуу тейлөө тармагы ички өндүрүштүн булагы катары кабыл алынуучу деңгээлге өтүшү керек", - дешет экономикалык серепчилер. Буга ылайык, бүгүнкү күнү бул тармактын өнүгүшүнө Кыргызстанда керектүү шарттар каралгандыгын белгилешет. Кыргызстанды артка тартып жаткан нерсе - экономикада белгиленген бир пландын жоктугу болуп саналат.

Өлкөнүн экономикасы комплекстүү мамилеге, перспективдүү багыттарга муктаж болуп турган чакта мурунку өлкө жетекчилери статистикалык маалыматтарды жыйноо жана долбоорлорду кароо менен алек болушкан. Мындан тышкары жалпысынан өлкөбүздүн экономикасы түзүмдүк өзгөрүүлөргө да дуушар болду. Тактап айтканда, СССР маалында колдонулуп келген эски өндүрүш жабыркады. Анын ордуна жаңы тармак пайда болуп, анын потенциалын эч ким болжой да албады. Экономикадагы децентрализация процесси экономикалык масштабдын кескин түрдө кыскарышына алып келди. Бирок, Кыргызстан акырындап программалоо жана текстиль өндүрүшүндө лидер болуп чыгууга

жетишти. Экономикалык көрсөткүчтүн жаңы багыты болуп ишкерлик тармагы жанданды.

2.1.1. Кыргызстанда адам капиталынын көрсөткүчтөрүнүн абалы

Бүткүл дүйнөлүк банк 157 мамлекеттеги адам капиталынын индексин аныктап, Кыргызстанды 76-орунга жайгаштырды. 31-орунду ээлеген Казакстан бизден алдыга озсо, Тажикстан 89-орунда экендиги белгилүү болду. Рейтингге Өзбекстан менен Түркмөнстан киргизилген эмес. “Адам капиталы туруктуу экономикалык өсүштүн маанилүү кыймылдаткыч күчү” деп билдирди Бүткүл дүйнөлүк банктын президенти Джим Ён Ким. Адам капиталын өнүктүрүүгө башкаларга салыштырмалуу көп инвестиция салган бешилтиктин катарына Сингапур, Түштүк Корея, Япония, Гонконг жана Финляндия киргизилген.

Демек, бул көрсөткүчтөргө таянсак, Кыргызстан өз жарандарына инвестиция өтө аз санда салаарына күбө болот. Анткени кошуна өлкөлөр да Кыргызстан менен чогуу эгемендүүлүккө жетип, өз алдынча экономикалык эркиндикте иш алып барганына болгону 31 –жыл (1991-жыл- 2020-жыл) болду. Ушуга карабастан Казакстан бизден алда канча алдыга озуп чыкты.

Төмөнкү таблицада Кыргызстандын адам капиталы боюнча айрым көрсөткүчтөрдүн 2006 – 2017-жылдар арасы берилиштери көрсөтүлгөн, алар: төрөлгөндөгү өмүрдүн күтүлгөн узактыгы (жыл менен), жумушсуздуктун деңгээли (пайыз менен), жалпы билим берүү уюмдарынын сабактарына барбай калган балдардын саны (адам саны), Кыргызстандагы калктын жакырчылык деңгээли (пайыз менен).

Таблица 2. 1: Кыргызстандын адам капиталы боюнча айрым көрсөткүчтөрдүн 2006 – 2019-жылдар арасы берилиштери.

Жылдар	Төрөлгөндөгү өмүрдүн күтүлгөн узактыгы	Жумушсуздуктун деңгээли	Жалпы билим берүү уюмдарынын	Кыргызстандагы калктын
--------	--	----------------------------	------------------------------------	---------------------------

	Эркектер	Аялдар		сабактарына барбай калган балдардын саны	жакырчылык деңгээли
2006	63.5	72.1	8.3	3531	39.9
2007	63.7	72.3	8.2	3353	35.0
2008	64.5	72.6	8.2	2955	31.7
2009	65.2	73.2	8.4	3020	31.7
2010	65.3	73.5	8.6	3632	33.7
2011	65.7	73.7	8.5	3981	36.8
2012	66.1	74.1	8.4	3185	38.0
2013	66.3	74.3	8.3	2901	37.0
2014	66.5	74.5	8.0	2623	30.6
2015	66.7	74.8	7.6	2226	32.1
2016	67.0	75.1	7.2	2576	25.4
2017	67.2	75.4	6.9	2613	25.6
2018	67,4	75,6	6,2	2826	22,4
2019	67,6	75,8	5,5	2834	20,1

Булак: www.stat.kg

Аталган көрсөткүчтөрдүн динамикасын көрүү максатында, алар график түрүндө чагылдырылды. Көрүнүп тургандай эле, аталган көрсөткүчтөрдүн ар бири боюнча олуттуу алга жылуулар бар. Мисалы, жакырчылык деңгээли 39,9%дан 20,1% чейин төмөндөдү, ал эми жалпы билим берүү уюмдарынын сабактарына барбай калган балдардын саны 1997-жылы 6738ди түзсө, 2019-жылы 2834 кө чейин азайган. Кыргызстандагы жумушсуздуктун деңгээлинде да төмөндөө көрүнүп турат, бул көрсөткүч 8,3%дан 5,5%га чейин азайган. Төрөлгөндөгү өмүрдүн күтүлгөн узактыгы 1990-жылы эркектер үчүн 64,2-жыл, аялдар үчүн 72,6-жылды түзсө, 2019-жылы бул көрсөткүчтөр 67,6 жана 75,8ге чейин өстү.

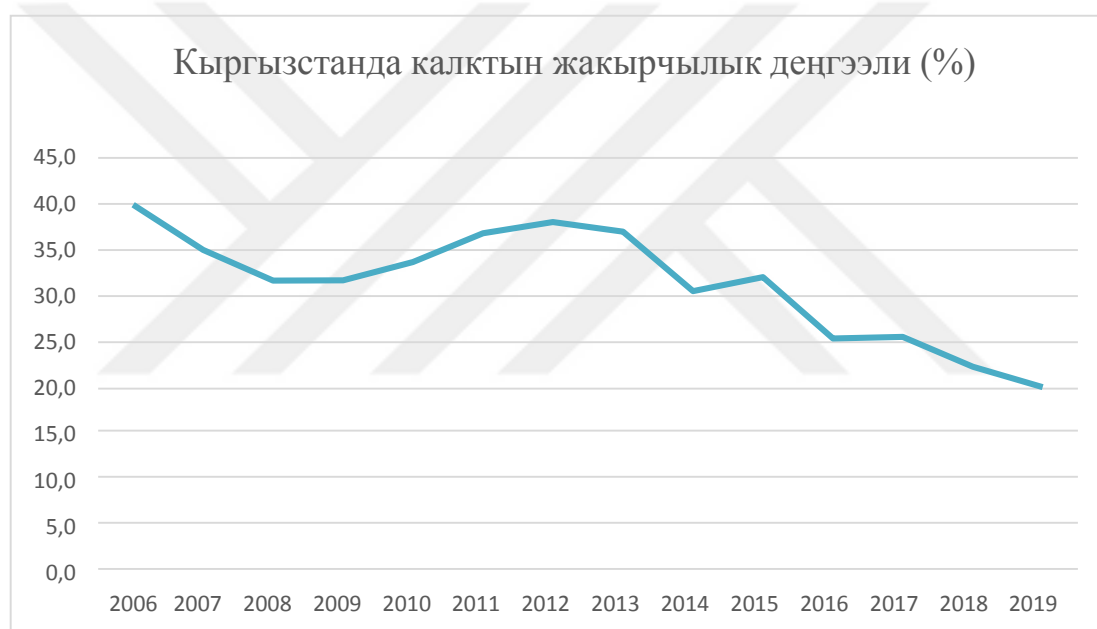

График 2. 4. Кыргызстанда калктын жакырчылык деңгээли

Булак: www.stat.kg

Калктын жакырчылык деңгээли 2006-жылы 39,9 % ды, 2019-жылы болсо 20,1 % ды түзгөн. Жакырчылык деңгээлинин төмөндөшүнүн адам капиталынын жогорулашына өз таасирин тийгизери анык. Себеби калктын бакубаттуулук деңгээлиндеги өзгөрүү өлкөнүн социалдык-саясий абалынын жакшырышынан кабар берет. Экономикалык өсүү менен бирге калктын жашоо деңгээлинин жакшырганын айтууга болот.

График 2. 5. Жалпы билим берүү уюмдарынын сабактарына барбай калган балдардын саны.

Булак: www.stat.kg

Графикте көрүнүп тургандай Кыргызстанда 2006-жылы мектепке барбай калган балдардын саны 3531, 2019-жылы 2834 баланы түзгөн. Муну билим берүү жаатындагы олуттуу алга жылуулар катары бааласак болот.

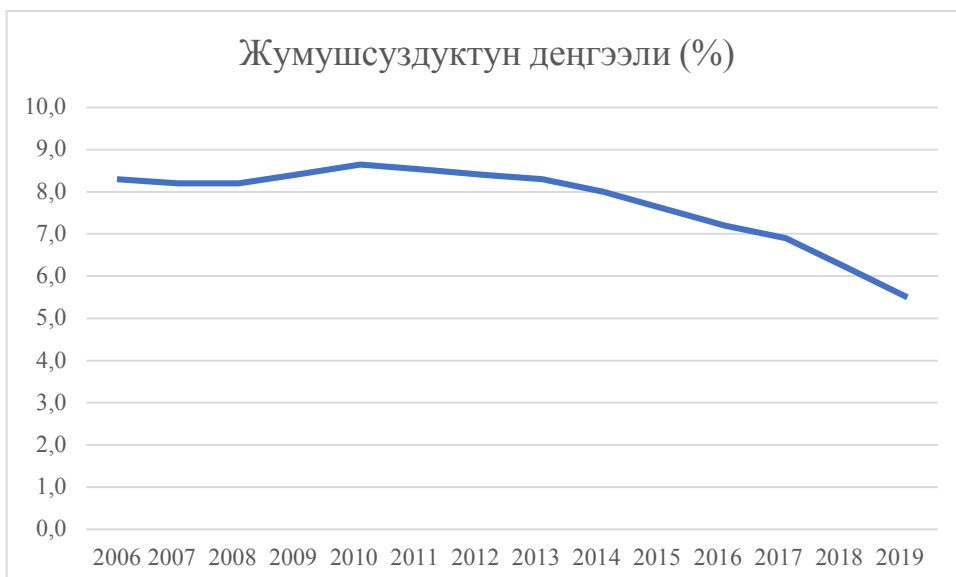

График 2. 6. Жумушсуздуктун деңгээли

Булак: www.stat.kg

Жумушсуздук деңгээли Кыргызстанда 2006-жылы 8,3 % ды түзгөн, ал эми 2019-жылы 5,5 % га чейин төмөндөгөнүн көрсөк болот. Өлкөдөгү расмий жумушсуздуктун деңгээли төмөндөгөнүнө карабастан, жаңы жумуш орундары менен калкты камсыз кылуу маселеси курч бойдон калууда.

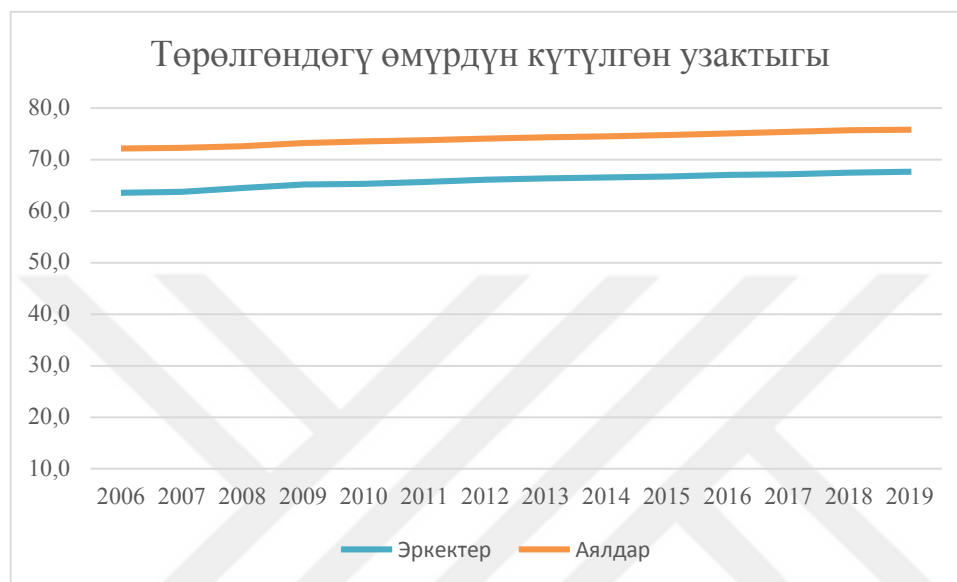

График 2. 7. Төрөлгөндөгү өмүрдүн күтүлгөн узактыгы

Булак: www.stat.kg

Жогорудагы графикте Кыргызстанда 2006-жылы аялдардын орточо жашы 72, ал эми эркектердики 63 жашты түзсө, 2019-жылы аялдардын орточо жашы 76, эркектердики 68 жашты түзгөн. Кыргызстанда да аялдардын жашоо узактыгы эркектердикине караганда жогору экендиги байкалат. Демек, бул жерден экономикалык абалдын жакшыруусу менен калктын жашоо узактыгы жогорулагандыгын көрүүгө болот.

Кыргыз Республикасындагы жарандардын жашоо шарты боюнча Кыргызстан жүздөн кийинки, ал эми коррупция боюнча 165-орунду ээледі. Кыргызстандын мындай рейтинги мамлекеттин социалдык тармактарынын (билим берүү, саламаттыкты сактоо ж.б.) жетишерлик төмөнкү абалы, бизнес чөйрөсүнүн инновациялык негиздеринин алсыздыгы, өлкөбүздө коррупциянын тамырынын уламдан-улам тереңдеп жайылышы, жумушка жарамдуу жарандарга жумуш

орундардын жоктугу, жогорку билимдүү жаш кадрлардын адистик боюнча иштөөгө шарттын болбогондугу саналат.

Мамлекеттик бюджетти түзүүчү кээ бир ишканалардын (энергетика, транспорт ж.б) негизги фондорунун износ болуп бүткөндүгү жана аларды жаңылоо зарылдыгынын чекке жеткендиги белгилүү. Бул тармактарды бир тараптан камтыган коррупция начарлатса, экинчи тарабынан адис эмес кадрлардын тармакты башкаргандыгы, (М.: энергетиканы экономист, геологияны менеджер ж.б.) саналат.

Мамлекет менен бизнестин жеке-мамлекеттик партнердук форматтагы кызматташуу тенденциясынын түптөлө электиги, мамлекеттик органдарга болгон ишенбөөчүлүгү, сот системасындагы адилетсиздик ж.б.дын орун алуусу элдин ишенимин күндөн-күнгө жоготууда.

Мамлекеттин жарандарынын өлкөнүн өнүгүүсүнө салым кошууга болгон активдүүлүгүнүн өтө төмөндүгү (мамлекеттик кызматкерлер, жеке ишкерлер, деги эле көпчүлүк жарандар өз кызыкчылыгын өлкөнүн кызыкчылыгын өлкөнүн кызыкчылыгынан жогору коеру белгилүү).

Демек, мындан Кыргызстандагы ЖОЖдор да өлкөбүздүн өнүгүүсүндө өздөрүнүн белгилүү салымдарын кошуусу үчүн студентке түздөн-түз окутуучунун билим берүүсү менен гана чектелбестен билим, инновация жана компетенция формаларында интеллектуалдык капиталды калыптандыруучу борбор болуп калыптануусу зарыл. Ал үчүн биздин оюбузча төмөнкү 4 негизги багыттагы жумуштарды аткаруу керек:

1. Дүйнөлүк деңгээлдеги конкуренцияга жарамдуу окуу программаларын, илимий проектилерин иштеп чыгуу жана окуу процессине, илимий изилдөөгө кийирүү;

2. Конкуренцияга жарамдуу технолгияларды жана инновацияларды жаратуучу шарттарды (инфраструктураларды) түзүү жана аларды жайылтуу;

3. Бизнес, илимий ишканалар жана борборлор, билим берүүчү ЖОЖдо, бийлик бутактары менен тыгыз партнердук байланыш системасын түзүү;

4. ЖОЖду башкаруунун жаңыча системасынын инфраструктурасын түзүү аркылуу окуу жайды жогорку эл аралык баскычка көтөрүү.

Албетте, бул стратегиялык пландагы жумуштарды ишке ашыруу үчүн биринчи иретте бизнес, өндүрүш ишканалары, билим берүүчү уюмдар менен бир канча жылдарга түзүлгөн эки тарап тең кызыкдар болгон келишимдерди түзүү, кадрлардын квалификациясын көтөрүү жаатындагы борборлорду ачуу, региондун экономикасын көтөрүү багыттындагы инновациялык биргелешкен ишканаларды, технопаркты түзүү жана чоң регионалдык масштабдагы биргелешкен бизнес-проекттерди ишке ашыруу сыяктуу иштерди жүргүзүү керек.

Окуу жайдын базасында илимий институттар, инновациялык ишканалар жана ЖОЖдордун тармактык байланышкан модели ишке ашыруу керек. Студенттер, аспиранттар окуу планда көрсөтүлгөн жалпы кредиттердин 1/3 илимий институттарда, инновациялык маанайдагы ишканаларда, компанияларды чет мамлекеттеги партнер окуу жайларында окуу процессине катышуу аркылуу алуусу зарыл, б.а. окуу жайда академиялык мобилдүүлүк принциби окутуунун бардык баскычтарында талаптагыдай терең жайылтат. Жогорку конкуренцияга жарамдуу деңгээлге жетүү максатында окуу жай өзүнүн интеллектуалдык, финансалык, материалдык ресурстарын эң алдыңкы илимий интеллектуалдык, финансалык, материалдык ресурстарын эң алдыңкы илимий жана билим берүү багыттарына топтоштурат, университет өнүгүү идеологиясын ишке ашырат.

ЖОЖ «критикалык» илимий – техникалык багыттарды континенталдык экономикалык интергациялануу процесстеринде эске алуу менен дүйнөлүк илимдин өнүгүү багыттарын анализдеп, республиканын жана региондун стратегиясын өнүгүү концепциясын кароо менен тандайт. Окуу жайда эмгектенген илимпоздордун илим-изилдөө иштеринин стратегиялык максаттары болуп, Кыргыз Республикасында приоритетүү деп белгиленген илимий багыттары менен дал келүүсү шартталат жана окутуучулардын, аспиранттардын, илимий кызматкерлердин, магистранттардын жана студенттердин илимий изилдөө иштеринин жыйынтыктары өлкөнүн, региондун, шаардын экономикалык өнүгүүсүнө салым кошууга багытталат. Иштери менен бирдей деңгээлде

жасалуучу жумушуна айланат. 2013-2017-жылдар мезгилинде Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясынын, Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн программаларын ишке ашырууда билим берүү мекемелери сапаттуу кадрларды даярдоо менен алардын коомчулукта, үй-бүлөдө жана мамлекетибиздин социалдык-экономикалык абалын жакшыртууга салымдарын кошулат.

Төмөнкү графиктерде 2006-2019 жылдар арасы экспорт менен импорттун жана ИДПнын 2006-2019 жылдар арасы динамикасы чагылдырылган.

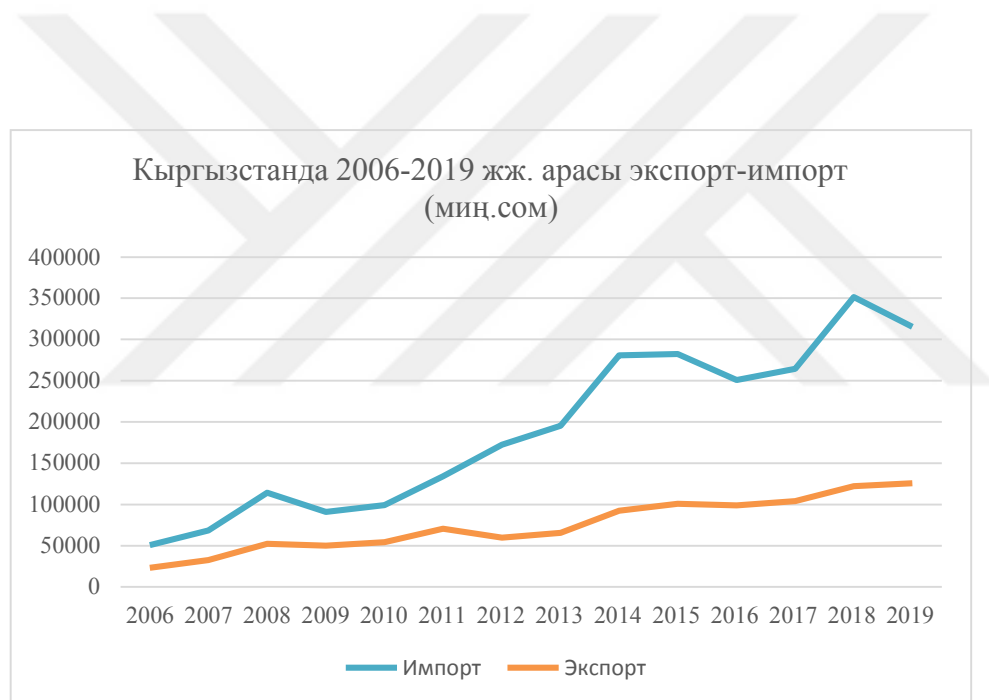

График 2. 8. Кыргызстанда 2006-2019 жылдар арасы экспорт- импорт

Булак: www.stat.kg

Жогорудагы График 2.8 де тышкы соода алакаларындагы динамиканын жакшыргандыгы көрүнүп турат. Экспорт жана импортто өсүү тенденциясы байкалган. Тышкы соода дефицити орун алгандыгын башкача айтканда өлкөбүздүн импорттон көз карандылыгын баса белгилей кетүү кажет.

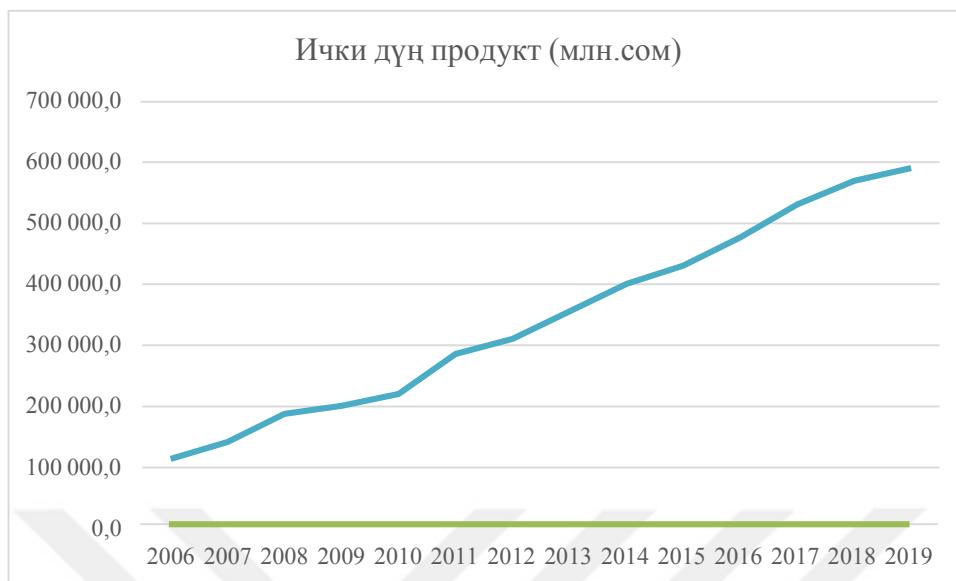

График 2. 9. Ички дүң продукт

Булак: www.stat.kg

Жогорку графикте көрүнүп тургандай эле ИДП нын көлөмү 2006-жылы 100000 млн сомду түзсө, 2019-жылы 600000 млн сомго чейин өскөн. Кыргызстандын ИДП сында өсүү тенденциясы байкалат. Албетте, мындай экономикалык өсүш адам капиталынын таасири менен байланыштуу деп айтсак болот. Ошондуктан мамлекет экономикалык өсүү максатын көздөсө, адам капиталын өнүктүрүүгө инвестиция жасоосу туура болот.

2.1.2. Билим берүү көрсөткүчтөрү

Экономикалык өсүүнүн эң негизги көрсөткүчү болгон адам капиталында өлкө жарандарынын билими, иш тажрыйбасы да маанилүү рол ойнойт. Анткени өлкө жарандары канчалык жогорку билимдүү жана ишке жөндөмдүү болсо жана кошумча кондүмдөргө ээ болсо ошончолук иш өндүрүмдүүлүгү артат. Бул мамлекеттин экономикалык өсүүсүнө шарт түзөт.

Билим берүү, өлкөлөрдүн структуралык өзгөрүүлөрдөн жана өнүгүүлөрдөн пайда алуу мүмкүнчүлүгү, ушул өзгөрүүлөргө ылайыкташуу жана пайда болот.

Бул терс көрүнүштөргө келтирилген зыяндарды азайтуу үчүн колдоно турган эң маанилүү инструменттердин бири. Ошентип, билимдүү адамдардан турган коомдун кыйла уюшкан, ийгиликтүү жана жемиштүү коом болушу күтүлүүдө (Afşar, 2009: 87).

Адамдарга инвестиция катары билим берүү өлкөлөрдүн өнүгүү деңгээлин аныктоочу факторлордун катарына кирет. Билим берүүдөгү артыкчылыктар адам капиталы факторун алдыңкы планга чыгарат. Чындыгында, индустриялаштыруунун алгачкы күндөрүндө адам капиталы башка өндүрүш факторлоруна теңелип, көңүл бурулбай келген. Бирок, эл аралык аренада адам капиталы түзгөн атаандаштык артыкчылыгы бул факторду биринчи планга чыгарды. Билимдүү адамдардын көбөйүшү менен өлкөнүн өнүгүшүнүн ортосунда түз пропорция бар. Билим деңгээлинин жогорулашы, ошондой эле адамдын жана коомдун экономикалык жана социалдык жактан өнүгүп жаткандыгынын белгиси. Байлыгы жогору өлкөлөрдү карап көрсөк, бул байлык деңгээлинде билимдүү инсандардын үлүшү чоң экени байкалат (Çolak, 2010: 122).

Билим берүү тарыхына көз чаптырсак, анын тарыхы Меркантилисттерге негизделген. Меркантилист экономисттер квалификациялуу жумушчу күчү улуттук байлыкты өнүктүрүүдө маанилүү экендигин баса белгилешти. Бул жагынан алганда, алар экономикалык окуялар менен билим берүүнүн ортосунда байланыш түзүп, адам капиталы кубулушун биринчи жолу баса белгилешти (Kuyubaşı, 2009: 10).

Классикалык экономисттердин бири Адам Смит (1776) өзүнүн "Улуттардын байлыгы" аттуу китебинде билим берүүгө кеткен чыгымдардан жана ушул чыгымдардын натыйжасында топтолгон акчадан бүтүндөй коом пайда көрөт деп айткан. Бул жагынан алганда, адамдардын атайын тармактарга адистешүүсү өндүрүмдүүлүктү жогорулатат жана бул өлкөнүн жыргалчылыгын жогорулатат жана экономикалык өсүштү камсыз кылат (Akgül and Koç, 2011: 9). Дж.Ст.Милл билимди адамзаттын прогрессивдүү өнүгүүсү деп аныктаган. А.Маршалл адам капиталын улуттук инвестиция деп эсептеп, аны эң баалуу капитал деп эсептеген (Kaya Kıraçlar, 2005: 85).

Маалымат коомундагы эң негизги өндүрүш фактору адам капиталы. Адамдардын билим алуусунун эң кыска жолу - бул билим берүү. Адамдарга билим берүү менен берилген нерсе, чындыгында, муундардын тажрыйбасынан алынган билимден башка эч нерсе эмес. Демек, стажер кыска мөөнөттө окуган предметиндеги көп жылдык тажрыйбасы менен ала турган билимге ээ болот (Serel, Masatçı, 2005: 49).

Өлкөдөгү билим деңгээли канчалык жогору болсо, ошончолук эркиндиктер, мамлекетке жана коомго болгон сый-урмат, демократия өнүгөт.

Демек, эркин чөйрө жана саясий туруктуулук орногон демократиялык өлкөдө экономикалык туруктуулукту түзүү оңой болот. Бул жагынан алганда, адам капиталынын компоненти болгон билим берүү саясий жана экономикалык туруктуулукту камсыз кылуу жагынан маанилүү. Өлкөдө туруктуулукту камсыз кылуу үчүн билим берүү эмгек жамааты үчүн гана эмес, ошондой эле жалпы коом үчүн зарыл. Билим берүү тутумунун өркүндөтүлүшү калктын билим деңгээлин жогорулатып гана тим болбостон, жеке адамдарга керектүү сабактар боюнча маалымат алууга мүмкүнчүлүк берет.

Демек, экономикалык өнүгүүнүн жана социалдык өзгөрүүлөрдүн талаптарына ылайык квалификациялуу инсандарды тарбиялоо билим берүү аркылуу гана мүмкүн болот. Узак мөөнөттүү келечекте, билим берүүгө жумшалган инвестициялар жеке адамдарга дагы, коомго дагы дагы жогорку кайтарымдуулукка ээ.

Мындан тышкары, адам капиталынын өлкөнүн экономикасына кошкон салымы физикалык капиталга караганда көбүрөөк. Билим берүү ошондой эле техникалык прогрессти аныктоочу фактор болуп саналат. Билим берүү илимий изилдөөлөргө түрткү берет жана билимдин жаңы муундарга өтүшүн камсыздайт. Бул контекстте билим берүү үчүн стимулдар квалификациялуу адамдардын башка өлкөлөргө кетүүсүнө жол бербейт.

Өнүккөн өлкөлөрдөгү билим берүү мүмкүнчүлүктөрү жана илимий изилдөөлөрдүн өркүндөтүлүшү бул өлкөлөргө квалификациялуу миграция

жүргүзүлүшүнүн негизги себептеринин бири. Демек, өлкөлөрдүн билим берүү тармагына берген мааниси менен алардын өнүгүү деңгээлинин ортосунда түздөн-түз байланыш бар. Демек, билим берүү жаатында өнүкпөгөн өлкөлөрдүн башка тармактарда өнүгүшү мүмкүн эмес (Öztürk, 2005: 40-41).

Билим берүү, ошондой эле адам капиталынын көрсөткүчтөрүнүн бири болгон ден-соолук факторуна байланыштуу. Билимдүү адамдар ден-соолукка сезимтал жана аң-сезимдүү. Бул жагынан алганда, алар экономикалык өсүшкө кыйыр түрдө оң таасирин тийгизишет, анткени бул алардын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатат жана жумушчу күчүн жоготууну азайтат (Öz, Taban ve Kar, 2008: 7).

Даярдалган жумушчу күчү болбосо, заманбап технологиялар да, эл аралык аренада экономикалык күч да мүмкүн эмес. Мунун эң мыкты мисалы кылымдын эң маанилүү байлыгы болгон мунай ресурстарына ээ өлкөлөрдүн экономикалык абалы. Мындан тышкары, Германия жана Жапония өлкөлөрү мунай сыяктуу жаратылыш байлыктарына ээ болбосо дагы, экономикалык жана технологиялык жактан сөз сүйлөгөн өлкөлөрдүн катарына кирет. Мунун себеби, алардын билим алуу менен камсыздалган, даярдалган жумушчу күчүнө ээ болушу (Seçgin, 2008: 13).

Билим берүүдөгү киреше экономика менен гана чектелип калбайт. Билим берүүнүн кирешесин төмөндөгүдөй тизмектей алабыз (Günel, 2006: 19):

1) Билимдүү инсандар менен катар аларга өз мезгилдери гана эмес, келечек муундар дагы жакшы таасир этет. Азыркы муундарды жакшыраак окутуу менен, келечек муундар көбүрөөк киреше таап, ыңгайлуу жашашат.

2) Жакшы даярдалган жумушчу күч жумушка шайкеш келип, кесипкөй ийкемдүүлүккө жетиши мүмкүн.

3) Жеке адамдардын инновациялык жана изилдөө жөндөмдүүлүгү жогорулайт, ошондуктан технологиялык жаңылыктар тездейт.

4) Бул адамдардын социалдык милдеттенмелерин билүүсүн камсыздайт жана мындай кырдаал кылмыш жасаган адамдарды азайтат.

5)Бул маданий баалуулуктарды өткөрүп берүүнү жана тарбиялоону камсыз кылат.

6)Бул жеке адамдарда акыл-эстүүлүктү жаратуу менен демократиялык даярдыкты жалпылоону жана катышууга үндөөнү камсыз кылат.

Билим берүүгө кеткен чыгымдар - бул жеке адам үчүн дагы, мамлекет үчүн дагы инвестиция. Билим берүү мезгилинде жумшалган чыгымдар билим алгандан кийин жеке адамга социалдык жана экономикалык жактан өмүр бою киреше берет. Мамлекет үчүн дагы абал ушундай. Жеке адамдын социалдык рентабелдүүлүгү бир топ аң-сезимдүү жана кыраакы адамдардан турган коомду билдирет, ал эми экономикалык декларация мамлекет үчүн көбүрөөк салык кирешесин билдирет, бул жеке адамдардын кирешесинин көбөйүшүн билдирет.

Ошентип, ааламдашуу доорунда адам капиталына жумшалган ар кандай инвестиция эл аралык атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатат. Конфуций: "Сенин жумурткаң бар, менин жумурткам бар, мен сага жумуртка бердим, сен мага жумуртка бердиң, сенде бир жумуртка, менде бир жумуртка бар. Менде эки маалымат бар, сенде эки маалымат бар "деди ал маалымат бөлүшүп жана көбөйтүшүбүз керек. Билим жеке адам үчүн гана эмес, коом үчүн дагы пайдалуу экендигин айтты.

Бүткүл дүйнөдө билим берүү тармагы өтө тездик менен өнүгүп, маалымат кылымы атаандаштыктын жаңы шарттарын коюуда. Себеби мамлекеттин социалдык-экономикалык өнүгүүсү үчүн азыркы учурда «Адам капиталына» - башкача айтканда билим берүүгө эң чоң инвестицияларды жумшоо зарыл экендиги агийнеленди. Бириккен улуттар уюмунун эксперттеринин берген маалыматы боюнча дүйнөдөгү жалпы капиталдын 20%ын жер байлыгы, 16%ын ар кандай кыймылсыз мүлктөр берсе калган 64% байлыкты акыл эс, интеллект, башкача айтканда адам ресурсу берет.

Ошондуктан Кыргыз Республикасынын билим берүү системасынын тагдыры, келечеги бир эле мугалимдерди эле эмес жалпы жумурай журтту, коомду ойлондурууга тийиш. Себеби республикада жалпы 5млн 300 миңдин тегерегинде

калк жашаса, анын ичинен 1млн 600 миң киши билим тармагына тиешеси бар. Демек билим берүү системасындагы проблемаларды чечүү менен жалпы мамлекеттин өнүгүүсүнө шарт түзүлөт.

Бүткүл дүйнөлүк банктын гранты аркылуу «окуучулардын билим алуусундагы жетишкендиктердин жалпы улуттук деңгээлде баалоо» деген долбоор боюнча жүргүзүлгөн иликтөөлөрдүн натыйжасында республикадагы 4-класстын окуучуларынын 62%нын билими базалык деңгээлден төмөн, ал эми 8-класстын окуучуларынын 84,3% базалык деңгээлден төмөн болуп чыккан. Ошол эле учурда эл аралык PISA уюму тарабынан 15 жаштагы окуучулардын билимине жүргүзүлгөн салыштырма иликтөөлөрдүн жыйынтыгы боюнча 2006-жылы Кыргызстан 57 мамлекеттин ичинен 57-орунду, 2009-жылы 65 мамлекеттин ичинен 65-орунду ээлеген, бул изилдөөлөрдө окуучулардын функционалдык сабаттуулугу уюмунун изилдөөлөрүнө Кыргызстан боюнча 201 билим берүү мекемелеринен 5904 окуучу катышкан, анын жыйынтыгы боюнча Кыргызстандын окуучуларынын 86,4% эл аралык стандарттын минималдык баскычына да функционалдык сабаттуулуктары жооп бере алган эмес.

2009-жылы PISA изилдөөлөрүнө Кыргызстандан 173 билим берүү мектептери алардын ичинен 115 айылдык мектептер 30 областык борборлордогу жана кичи шаарлардагы мектептер 28 Бишкек шаарынын мектептеринен болуп жалпысынан 4986 окуучу катышкан, анын жыйынтыгы боюнча адабий окуудан 83,2% окуучу, математикадан 86,6%, табигый илимдерден 82% окуучу минималдык эл аралык стандартка жооп бере алган эмес. Ушул эле изилдөөлөрдүн жыйынтыгын башка өлкөлөр менен салыштырып анализ жүргүзсөк 1 – слайдда көрсөтүлгөндөй Кыргызстандын окуучуларынын 16% гана (орточо 3 предмет боюнча) талапка жооп берет.

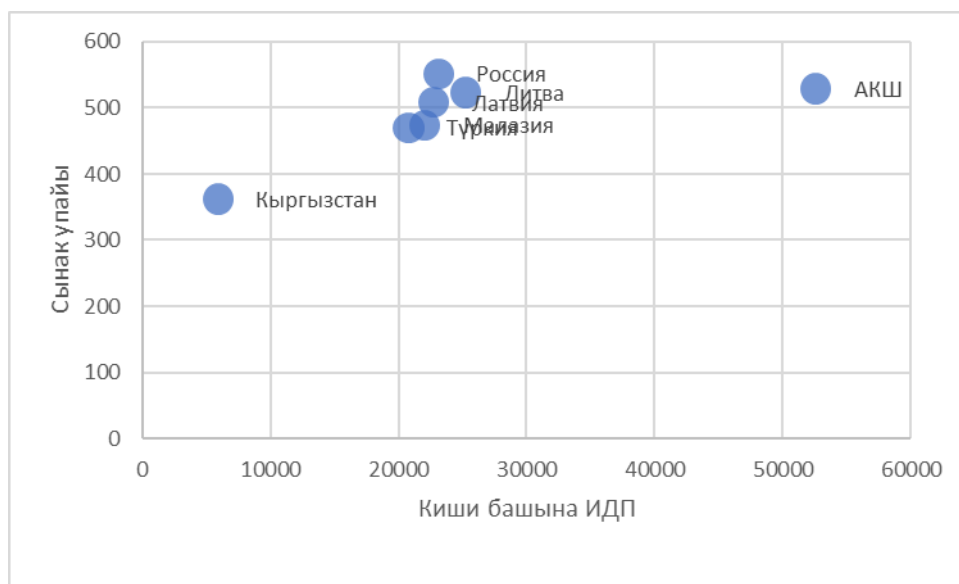

График 2. 10. Окуучулардын сынактан алган баллдары менен киши башына киреше

Булак: Дүйнөлүк Банк

Бул графикте PISA TIMMS сыяктуу эл аралык сынактарда окуучулардын алган баллдары менен киши башына кирешенин ортосундагы байланыш чагылдырылган. Канчалык окуучулардын билим денгээли жогору болсо, киши башына киреше да ошончолук жогору болорун көрсөтүп жатат.

2.1.3. Саламаттыкты сактоо көрсөткүчтөрү

Адам капиталы теориясына ылайык, адамдын билимин жана жөндөмүн өркүндөтүү анын экономикалык иш-аракеттердеги өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуучу фактор болуп саналат. Бирок, ушул жерде белгилей кетүүчү нерсе, адам өзүнүн чарбалык ишин натыйжалуу жүргүзүшү жана жакшы билим алышы үчүн, адегенде ден-соолугу чың болушу керек. Ушул себептен ден-соолук факторуна билим берүү сыяктуу эле маани берүү керек. Ошол эле учурда, ден-соолугу чың коомдо адам капиталын топтоону көбөйтүү оңой. Анткени иштеген адамдын жыргалчылыгы менен анын жемиштүү болушунун ортосунда бекем байланыш бар. Эгерде адамдын акыл-эси жана ден-соолугу чың болсо, анда ал

алган билимди жеңилдетет. Демек, адамдын ден-соолугу чың болушу үчүн адам капиталынын чегинде даярдалуусу зарыл болуп калат (Karagül, 2002: 70-71).

Адам капиталынын эң негизги аныктоочу фактору болгон билим менен катар, ден-соолук фактору дагы адам капиталынын өнүгүшүнө шарт түзгөн факторлордун бири. Коомдун ден-соолугу менен экономикалык өсүштүн ортосунда күчтүү өнүгүү бар. Экономикалык өнүгүүсүн аяктаган өлкөлөрдө ден-соолукка бөлүнгөн ресурстар көбөйөт жана адамдардын ден-соолукка болгон маалымдуулугу жогорулайт. Демек, ушул өнүгүүлөр менен жеке адамдардын өндүрүмдүүлүгү жогорулайт (Taban, 2006: 43).

Коомдун ден-соолугунун деңгээлин көтөрмөйүнчө, өлкөнү өнүккөн өлкө катарына кошуу мүмкүн эмес. Анткени саламаттыкты сактоо кызматтары өнүгүүнүн түздөн-түз көрсөткүчү, ошондой эле башка көрсөткүчтөргө таасир этүү менен өнүгүүнү тездетүүчү фактор болуп саналат. Ошол эле учурда, медициналык кызмат көрсөтүүлөрдүн сапатына жараша, өлкөдө адам капиталы көбөйүүдө (Мазгит, 1998: 92).

Ден-соолук көрсөткүчтөрүнүн бири болгон саламаттык сактоого жумшалган чыгымдардын экономикалык өсүшкө кошкон салымын аныктоочу факторлорду төмөнкүчө чагылдырууга болот (Türker, 2000: 34):

- Оорунун кесепетинен өндүрүштүн жоготулушуна жана жумушчу күчүнө жол берилбейт.
- Бул адамдарга ден-соолукка пайдалуу билим алууга мүмкүнчүлүк берет.
- Оорунун кесепетинен ден-соолукка бөлүштүрүлгөн ресурстардын жемиштүү аймактарга өтүшүнө жол берет.
- Оорунун жугуусунан улам мурда жеткиликсиз болгон ресурстардын иштешине жол берет.

Ден-соолукка жумшалган чыгашалар, билим берүү тармагындагы чыгымдар сыяктуу эле, экономикалык өсүшкө түздөн-түз таасирин тийгизген чыгымдар. Анткени медициналык кызматтын сапатынын жогорулашы өлүмдүн азайышына

жана орточо жашоо узактыгынын өсүшүнө алып келет. Бул адамдардын өндүрүшкө кошкон салымын узартуунун маанилүү фактору. Туулганда өмүрдүн узактыгынын өсүшү билимге болгон талапты жогорулатат, ошондой эле билим берүү тармагына салынган каражаттын кайтарымын жогорулатат. Демек, бир мамлекетте саламаттыкты сактоо жана билим берүү деңгээлинин жогорулашы менен жумушчу күчүндө өндүрүмдүүлүктүн жогорулашы экономикалык өсүш темпин жогорулатат (Kisa, 2012: 56-58).

2.1.4. Миграциянын абалы

Адамдардын миграциясы - бул экономиканын калкынын жана жумушчу күчүнүн өзгөрүшүнүн механизми. Бул миграция же эмгек мобилдүүлүгү капиталдык мобилдүүлүккө окшош. Капитал кирешелүүлүгү төмөн жерлерден кирешелүүлүгү жогору болгон жерлерге, ал эми эмгек акысы төмөн же ылайыксыз экономикадан эмгек акысы жогору же ылайыктуу экономикага өтүүгө умтулат. Миграция калктын табигый өсүшүнөн айрым жагынан айрымаланат.

Биринчиден, иммиграция болгон учурда, баруучу өлкө үчүн калктын утушу булак (ташталган) өлкө үчүн жоготуу болуп саналат.

Демек, миграция бир процесстин эки тарабы. Экинчиден, иммигрант жаңы төрөлгөн ымыркайдан айырмаланып, адам капиталы сакталып калган. Анткени адамдын кыймыл-аракети адам капиталынын мобилдүүлүгүн талап кылат (Barro and Sala-i-Martin, 2003: 383).

Миграция эмгек (эмгек) миграциясы жана мээ (интеллектуалдык адам капиталы) миграциясы деп эки формада жүрөт (Кауа, 2003):

Эмгек миграциясы;

- Минималдуу жашоо тиричилигин камсыз кылуу үчүн алар өз ордун алмаштырууга милдеттүү.
- Квалификациясыз жумушчу күч кетет.
- Учурдагы капитал бул кол күчү.
- Көздөгөн өлкө алынып салынат.

- Географиялык жактан жакын өлкөлөргө барсаңыз болот.
- Алар жумуш тандай алышпайт, кандай жумуш болсо дагы жасашат.
- Алар келип чыккан өлкөдө чет элдик валютанын булагы катары эсептелет.
- Мээни кетирүү;
- Жакшыраак жашоо деңгээли жана иштөө мүмкүнчүлүктөрү үчүн көчүп кетүүгө даяр.
- Мыкты билимдүү, эксперт, квалификациялуу адамдар барат.
- Учурдагы капитал бул мээнин күчү.
- Көздөгөн өлкөгө ыңгайлашуу оңой жана эки маданияттуу идентификация жаралат.
- Саясий жана социалдык укуктарга ээ болушат, бирок биринчи класстагы жарандыкты алуу мүмкүн эмес.
- Алар жумуш тандап, өз кесиби боюнча адис болгон жерлерди тандай алышат.
- Бул түпкү өлкөдөн толугу менен ажыратылган.

Адамга таандык адам капиталы анын мээ күчүн түзөт. Жеке адамдын өмүр бою алган үй-бүлөсүнөн, мектебинен жана чөйрөсүнөн алган билими, топтогон тажрыйбасы, таланты жана жөндөмү анын жашоосун түзүүчү эң маанилүү факторлор. Мээ агып кетиши белгилүү бир квалификацияга ээ адам өзү жашаган өлкөдөн чыгып кетип, жакшы жашоосу үчүн, билим алуу үчүн башка жерде жашоосун уланткан учурда болот. Экономика өнүгүп, өсүшү жана эл аралык аренада өз үнү болушу үчүн, ага физикалык капиталдай эле маанилүү квалификациялуу жумушчу күчү керек.

Демек, өндүрүш талап кылган жумушчу күчкө ээ болгон экономика, өндүрүмдүүлүгүн жана кирешелүүлүгүн жогорулатуу менен эл аралык базарларда өзүн көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк алат (Günel, 2006: 27). Эгерде кабыл алуучу мамлекеттин капиталдык фактору көп болсо жана эмгек фактору аз болсо, анда миграцияны алуу менен капиталды натыйжалуу пайдаланууну камсыз кылат. Мындан тышкары, бул өлкөлөрдө эмгек факторунун көп экендиги жана капиталдын аздыгы бул өлкөлөрдө эмгек акынын деңгээлин жогорулатат. Демек,

иммиграция эмгек акынын деңгээлинин мындан ары жогорулашына тоскоол болду (Karaman, 2007: 63).

Кыргызстандагы миграциянын абалына боюнча миграция терминине токтоло кетсек, миграция латын тилиндеги “migro, migratio” деген сөздөрдөн алынган, “көчүү, жер которуу деген маанини билдирет. Адамдардын туруктуу жашаган жеринен убактылуу башка жерге көчүүсү, орун алмаштыруусу болуп саналат. Учурда Кыргызстанда ар бир түтүнгө бирден мигрант туура келет десек жаңылышпайбыз. Себеби, жумушсуздуктун, өлкөдөгү экономикалык кризистердин айынан көпчүлүк ишке дарамдуу курактагы жаштар чет өлкөдө иштеп, жашап жүрүшөт. Бул алардын өзүлөрүнө гана эмес, өлкөнүн дагы экономикасына көзгө көрүнөөрлү даражада пайда алып келүүдө.

Кыргызстанда көбүнчө жумушчу күчүнүн миграциясы ишке ашат. Анткени өлкөдө иш орундары аз же болбосо айлык акы жетишсиздигинен улам ишке жарамдуу калктын катмары башка өлкөлөргө жер которууда.

Жумушчу күчүнүн миграциясы - бул экономикалык мүнөздөгү себептер менен эмгекке жөндөмдүү калктын жер которуулары. Мында өлкөнүн чек араларына карай ички жана тышкы миграция деп айырмалоого болот. Ички миграция өлкөнүн региондору же шаарлар жана айылдар ортосундагы эмгек ресурстарынын жер которууларына алып келет, мында өлкөнүн калкынын саны өзгөрбөйт.

Тышкы миграция өлкөнүн калкынын санына таасир берет, бул өлкө чегинен чыгып кеткен (эмигранттар) бул өлкөгө (иммигранттар) жер которуп келген адамдар санын көбөйтөт. Жумушчу күчүнүн эл аралык миграциясынын эки негизги түрүн айырмалоого болот:

1. Эл аралык жер которуу миграциясы
2. Эл аралык эмгек миграция

Калктыш жер которуу миграциясы баштапкы тарыхый башталышы, тактан айтканда мындай миграция АКШ, Канада, Австралия жана айрым башка өлкөлөрдө калктын маанилүү бөлүгүндө түзүлгөндүгүнүн натыйжасы. Ал

мамлекеттер чек аралары аркылуу мигранттардын көчүүлөрүн жана жашаган ордун дайым өзгөрткөндүгүн болжойт (Мусаев, 2012).

Эл аралык эмгек миграция - маанилүү экономикалык себептер таасири же башкача айтканда эмгек акы табуу аракетинде мамлекеттер арасында эмгекке жөндөмдүү калктын жер которуулары болуп саналат.

Жер которуу миграциясынан айрымаланып, ал өзүнүн мекени менен дайым байланышты сактоону болжойт.

Практика жүзүндө миграциянын бул түрлөрүн бири биринен айырмалоо өтө татаал. "Эмгектенүүчү мигрант" терминин аныктоо Эл аралык эмгекти уюштуруу конвенцияларында камтылган, анда "эмгектенүүчү мигрант" бул бир өлкөдөн башка өлкөгө иш алуу, иш иштее максатында миграцияланган же миграциялануучу адам деп жазылган. Бул аныктоо ар бир адамдын эмгектенүүчү мигрант катарында мыйзамдуу өлкөдөн чыккан адамды түшүндүрөт. Бирок ал өзүнө чек арадагы жана сезондуу жумушчуларды эркин кесиптеги жана айрым башка категориядагы адамдарды камтыбайт.

Мындай жумушчу күчүнүн миграциясын мүнөздөөчү карама-каршылыктагы көрсөткүч бир канча азайтуу менен көрсөтүлгөн жана дүйнөлүк чарбадагы бул кубулуштун толук көрүнүшүн көрсөтпөйт. Бирок, болгон статистикада алар барган (реципиент-өлкө) өлкөнүн экономикасына, ошондой эле өзүлөрүнүн туулган өлкөлөрүндө, алар убактылуу кеткен (донор-өлкө) өлкөгө канчалык маанилүү роль ойногондугу көрсөтүлүүдө (Борисов Е.Ф., 1998)

Эл аралык эмгек миграциясынын себептери негизинен экономикалык мүнөздө болот. Алар төмөндөгүлөр тийиштүү:

1. Айрым өлкөлөрдөн экономикалык өнүгүү деңгээлиндеги айырмачылыктар;
2. Эмгек акы өлчөмдөрүндөгү улуттук айырмачылыктардын болуусу;
3. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү табигый жумушсуздуктардын болуусу (акыркы учурларда бул көрүнүш постсоциалисттик өлкөлөрдө кеңири жайылган);

4. Эл аралык капитал кыймылы жана эл аралык корпорацияларды иштеши.

Эл аралык эмгек миграция катышуучуларынын бир аз улушу жумушчу адистигиндеги өкүлдөр түзөт, бирок ага кызматчылар да катышат.

Эл аралык эмгек миграциянын бирден бир жүйөөсү "ачкадан өлбөө" үчүн кандай гана иш болбосун иш табуу болуп саналат. Мындай себеп төмөнкү квалификациялуу жумушчу күчү үчүн жана экономикалык өнүгүүсү төмөнкү деңгээлдеги жана жумушсуздук деңгээли жогору болгон өлкөлөргө мүнөздүү болуп саналат. Ал негизинен батыш Европа өлкөлөрүнөн азия жана африкалык өлкөлөрү, латынамерикалык өлкөлөрдөн АКШ жана Канада, Батыш Европанын өнүккөн өлкөлөрүнөн Түштүк жана Чыгыш Европа өлкөлөрүндө орун алган.

Бирок, муну менен катар эмгектин жана турмуш шарттарынын абдан ыңгайлууларын издеген жогорку эмгек акы табууну каалаган миграция да бар.

Бул шарттар өлкөнүн тегиз эмес экономикалык өнүгүүсү менен байланыштуу. Миграцияны мындай түрү, баарынан мурда квалификациялуу адистердин, окумуштуулардын миграциясы менен байланыштуу. Жалпысынын дүйнөлүк чарбаны кароо менен эмгек миграциясынын төмөндөгү агымдарын айырмалоого болот:

1. Өнүгүп келе жаткан өнүккөн өлкөлөрдүн;
2. Өнүккөн өлкөлөр ортосунда;
3. Өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн арасында;
4. Пост социалисттик өлкөлөрдөн өнүккөн өлкөлөр арасында;
5. Өнүгүп келеткан өлкөлөрдүн илимий кызматчылары жана квалификациялык адистери өнүккөн өлкөлөргө баруусу.

Эл аралык эмгек миграциясы өнүгүүсүндө экинчи дүйнөлүк согуштан кийин маанилүү роль ойноду. Азыркы учурда азыркы эл аралык миграциянын жалпы көлөмүндө эмгек миграциясы артыкчылыкка ээ болуп саналат. Адистердин баалоосуна ылайык 90-жылдардын башталышында өзүлөрүнүн мамлекеттеринин чегинен тышкары 2 млн. ашык убакгылуу мигранттар жашаган, ал эми сезондуу

жана чекаралар чегинде иштеген үй-бүлө мүчөлөрүн эсепке алганда эмгек мигранттарынын жалпы саны 100 млн. адамды түзгөн.

СССРдин кыйрашы менен мурдагы советтик республикалардын калкынын жер которуулары куч алган, бул өз учурунда эл аралык эмгек мигранттарынын санын көбөйтүүгө алып келген. Өлкөбүз эгемендик алгандан баштап коомдук мамилелер өзгөрдү, башкача айтканда мурдагы колхоз совхоздор түп тамыры менен жоюлду, айыл –чарба продуктуларын өндүрүү, мал чарбачылыгы менен иштеген нечендеген айылдыктар жумушсуз калышты. Колхоз-совхоздордун менчиги менчиктелип, жер улушун алып калгандар алып, албагандары нааразы болуп, аны иштетүүнүн ыгын билбегендер бир сыйра ооздорун күйгүзүп тынышты. Көпчүлүгү алган кредиттерин иштете албай үй мүлктөрүнөн ажырады.

Соңку кездерде калктын эмгекке жөндөмдүү курактагылары, өзгөчө жаштар туулган айылын таштап, борборго жакшы турмуш издөө менен шаарга келгендердин агымы күчөгөндүгү күн санап өсүүдө. Ошентип шаардан жакшы турмуш издеген жумушу айылдыктар өлкөбүздөгү ички миграциялык процесстердин активдуулугун өстүрүүгө өбөлгө түздү. Ушул чакта Кыргызстанда калктын миграция маселеси абдан курч маселе бойдон калууда. Ички жана тышкы миграция өлкөнүн экономикалык абалына, ошондой эле жумушсуздукка да байланыштуу болууда.

Маалыматтарга таянсак, Кыргызстанда ар кайсы тармактарда өз ишмердүүлүгүн жүргүзүп жаткан 37 миңден ашуун ишкер бар. Өзүбүздө олуттуу ресурстардын жоктугу, Союздук бюджеттен бөлүнүүчү дотациялардан ажыроо тыштан көбүрөөк карыз алуу зарылдыгын жаратты. "Сырттан тартылган кредиттик каражаттар экономика, айыл чарба, транспорт, коммуникация, өнөр-жай, энергетика, билим берүү, саламаттык сактоо, мамлекеттик башкаруу сыяктуу тармактарды жана жеке секторду өнүктүрүүгө, реформалоого жумшалды" дешкени менен, бул тармактардын өнүгүп кеткенинин деле белгиси байкалган жок. Өлкөнүн тышкы карызын тескөөчү орточо мөөнөттүк стратегия иштеп чыгуу зарылдыгы алдыда турат.

Калктын миграциялык активдүүлүгүнүн жыйынтыктарына көз салсак төмөнкү жыйынтыкты көрүүгө болот. Республикада 2019-жылы миграциялык процесстер, мурдагыдай эле, миграциянын сальдосунун терс көлөмү, башкача айтканда, келгендердин санына караганда башка жакка туруктуу жашоо үчүн (же ал жакта узак мөөнөт жашоо үчүн) чыгып кеткендердин саны көп экендиги менен мүнөздөлдү. 2019-жылы республикага туруктуу жашоо үчүн 1,4 миң адам келген (1,7 миң адам – 2018-ж.), ал эми 7,6 миң адам өлкөдөн чыгып кеткен (7,1 миң адам – 2018-ж.), калктын миграциялык агымы -6,2 миң адамды түздү (5,4 миң адам – 2018-ж.).

Натыйжада, калктын миграциялык агымы 14,3 пайызга көбөйгөн, ал эми миграциялык агымдын интенсивдүүлүгү (1000 адам деп алгандагы калктын миграциялык балансы) 2018-жылы -0,9 адамдан 2019-жылы -1,0 адамга чейин өстү. Ошентип, 2019-жылы туруктуу жашаган жерин өзгөртүү максатында Кыргыз Республикасынын аймагынан башка мамлекеттин аймагына чыгып кеткен Кыргыз Республикасынын жарандарынын саны көбөйдү. Мурдагыдай эле, туруктуу жашоо жерлерди тандоо планында басымдуу болгон мамлекеттер Россия (70,6 пайыз) жана Казакстан (18,1 пайыз) саналды. Чыгып кетүүнүн интенсивдүүлүгүн эң жогорку деңгээли Чүй облусунда жана Бишкек ш. (1000 адамга 2,2 адамдан) белгиленди

Таблица 2.2.

Таблица 2. 2: Келген (чыгып кеткен) мамлекеттер боюнча КР калкынын тышкы миграциясы:

	2018			2019		
	Саны			Саны		
	келгендердин	кеткендердин	миграциялык өсүү, кетүү агымы (-)	Келгендердин	Кеткендердин	миграциялык өсүү, кетүү агымы (-)

Бардыгы	1 687	7 077	-5 390	1 400	7 560	-6 160
анын ичинде:						
КМШ өлкөлөрү	1 608	6 788	-5 180	1 341	7 314	-5 973
Азербайжан	2	9	-7	-	-	-
Армения	-	-	-	-	-	-
Беларусь	2	18	-16	-	18	-18
Казакстан	176	1 219	-1 043	181	1 368	-1 187
Молдова	1	-	1	-	1	-1
Россия	637	4 972	-4 335	594	5 335	-4 741
Тажикстан	428	16	412	308	24	284
Түркмөнстан	2	-	2	-	-	-
Өзбекстан	357	548	-191	254	555	-301
Украина	3	6	-3	4	13	-9
КМШдан тышкаркы өлкөлөрү	79	289	-210	59	246	-187

Булак: www.stat.kg

2019-жылы эмигранттардын эң көп этникалык топторунун ичинен бешөөнү: орустар – 35 пайызы, кыргыздар – 31 пайызы, өзбектер – 16 пайызы, казактар – 3 пайызы жана татарлардын – 2 пайызы кирди.

Демек, таблицада көрүп турганыбыздай Кыргызстанда ички миграцияга караганда сырткы миграция жогорку көрсөткүчтү көргөзүп турат. Миграциянын өлкөнүн экономикасы үчүн оң да тескери да таасири бар. Сырткы миграция өлкөнүн өсүүшүнө да өнүгүүсүнө да чоң таасир этет. Ошондой эле өлкөгө инвесторлорду да алып келиши жана жаңы тажрыйбаларды үйрөнүп келүүсү жакшы көрсөткүч. Бирок терс жагын да эске алып, чечүү жолдорун иш жүзүнө ашырышыбыз керек.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

КЫРГЫЗСТАНДА АДАМ КАПИТАЛЫНЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮҮГӨ ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ БОЮНЧА ЭМПИРИКАЛЫК АНАЛИЗ

3.1. Адам Капиталынын Кыргызстан Экономикасына Тийгизген Таасири

Экономикалык өсүшкө көптөгөн факторлор таасир этери белгилүү. Бирок, экономикалык жашоо өнүккөн сайын, бул факторлордун салмагы дагы өзгөрүп турат. Мурда айтып өткөндөй, өлкөлөрдүн өсүшүндө физикалык баалуулуктар алдыңкы орунда турган болсо, бүгүнкү күндө адамдардын билим деңгээли, билими жана жөндөмү алдыңкы орунда турат. Өнүккөн өлкөлөргө көз чаптырсак, жогорку билим деңгээли бар, ден-соолугу чың адамдар бар экендигин көрөбүз. Мындан тышкары, өлкө иммиграцияны чет өлкөлөрдөн алгандыгын көрүп жатабыз.

Мигранттар, адатта, жумушка орношуу же билим деңгээлин жогорулатуу максатында квалификациялуу адистер болушат. Демек, өнүккөн өлкөлөрдөгү адам капиталынан тышкары, чет өлкөдөн келген миграция менен адам капиталынын деңгээли жогорулайт. Адамдын капиталын көбөйтүү менен өндүрүшкө квалификациялуу адамдардын катышуусу менен, өлкөнүн экономикалык деңгээли жогорулайт. Ал эми өнүгүп келе жаткан өлкөлөр мындай кырдаалдан эч кандай пайда таба алышпайт, бирок алардын көпчүлүгү жаш жана динамикалуу калкы бар.

Бирок, бир мамлекетте канчалык жаш калк көп болсо, ошончолук көп адамдар билим алып, өндүрүш жасай алышат. Бул өлкөнүн адамдык капиталын топтоого чоң салым кошот. Адам капиталы өсүшкө ар кандай жолдор менен таасир этет. Адам капиталынын өсүшкө эң маанилүү таасири бул өндүрүмдүүлүктүн жогорулашы. Бул жагынан алганда, өндүрүштүн өсүшү менен физикалык капиталдын чеги аз өндүрүмдүүлүгү төмөндөбөйт, анткени капиталдык фонд сыяктуу эле адам капиталы дагы көбөйөт. Тескерисинче, адам капиталы жайылткан тышкы таасирлердин таасири менен масштабга көбөйүп жаткан кайтарым пайда болот. Бул өсүш улана берерин көрсөтүп турат. Компания чыгарган жаңы

технологияларды жана маалыматты башка компаниялардан жашырууга болбойт. Демек, жаңы техникалык билим бир жагынан ошол тармакта өндүрүмдүүлүктү жогорулатса, экинчи жагынан, ал жайылып жаткан сырткы таасирлердин аркасында бардык экономикалык бирдиктер андан утушка ээ болушат жана жалпысынан экономикада натыйжалуулуктун жогорулашына жетишишет (Masatçı, 2004: 25).

Адам капиталы физикалык капиталдын өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу жана технологиялык өнүгүүнүн натыйжаларын жайылтуу функциясынан тышкары, жумушка орношуу мүмкүнчүлүктөрүн жаратат. Адам капиталы жумушчу күчүн сапаттык жана сандык жактан көбөйтөт жана жумушка оң таасирин тийгизип, экономикалык өсүшкө өбөлгө түзөт. Жогорку квалификациялуу адамдар ийкемдүү жана мобилдүү болушат. Бул жагынан алганда, жумушка орношуу чөйрөсүндө мындай квалификациялуу адамдарга артыкчылык берилет. Демек, техникалык, илимий жана эксплуатациялык чеберчилик жагынан жумушчу күчүнүн сапатын жогорулатууда адам капиталы жана адам капиталы инвестициялары маанилүү ролду ойнойт (Eriş, 2008: 13).

Эгерде кайсы бир мамлекеттин квалификациялуу жумушчу күчүнүн деңгээли жана саны жогору болсо, сөз болуп жаткан өлкөнүн технологиялык өнүгүүсү жана гүлдөп-өнүгүү деңгээли жогору болушу мүмкүн. Ушул себептен, квалификациялуу жумушчу күчүнүн заманбап технологияларды өндүрүшү жана бул технологияны өлкөлөрдүн узак мөөнөттүү ишмердүүлүгү үчүн эффективдүү колдонуусу чоң мааниге ээ. Булар жүздөгөн жылдар бою адамдардын жашоосунда из калтырган жана өнөр жай ыңкылабынан кийин күч алган жаңы технологиялык ачылыштар. Жаңы технологиялардын жардамы менен керектөөчүлөргө сунушталган өнүмдөрдүн саны дагы, сапаты дагы, түрү дагы жогорулады, ошентип жеке жана социалдык жыргалчылык тынымсыз жогорулады.

Эгерде жаңы ачылыштар болбосо, анда колдонулуп жаткан өнүмдөрдү пайдалануунун чектик баалуулуктары төмөндөп, керектөөчүлөр канааттанууга жетишкенде, пайда ставкалары төмөндөп, неоклассикалык өсүш модели алдын-ала айткан туруктуу абалга эртеби-кечпи жетишмек. Демек, өлкөлөрдүн өсүү жана

өнүгүү баскычтарында адамдык капиталдын продуктусу болгон жаңы технологиялардын маанилүүлүгүн эске албай коюуга болбойт. (Gürak, 2004: 9; 24-25).

Акыры, адам капиталы технологиялык өнүгүүнүн булагына айланат. Натыйжада, адам капиталы өсүштү туруктуу кылат. Анткени учурдагы өндүрүш менен жетишилген жемиштүү билимдин деңгээли келечектеги өндүрүштө билим өндүрүшүнүн чыгышы катары кызмат кылат (Ehrlich, 2007: 13).

Башка жагынан алганда, жогорку капиталы бар адамдарды туура эмес жерлерде жана убактарда иштетүү, айрыкча өнүгүп келе жаткан өлкөлөр үчүн ресурстарды текке кетирүү жана жетишсиз ресурстарды натыйжасыз пайдалануу кырдаалын жаратат. Бул жагдай учурдагы жана келечектеги экономикалык конъюнктурага терс таасирин тийгизет.

Демек, туура саясат жана стимулдар адамдык капиталды топтоого, жаңы товарларды жана кызматтарды өндүрүүгө, жаңы өндүрүш техникаларын колдонууга түрткү берсе, тескерисинче, туура эмес саясат өндүрүштү жайлатуу жана рынокту бурмалоо сыяктуу терс көрүнүштөрдү күчөтүшү мүмкүн (Deliktaş, 2001: 15).

Адам капиталын экономикалык өсүүнүн фактор системасында изилдөө постиндустриалдык экономикага ээ болгон өлкөр үчүн да, рыноктук мамилелер жолуна өткөн өлкөлөр үчүн да окшош актуалдуу. Адам капиталы заманбап коомдун эң башкы баалуулугу жана экономикалык өсүүнүн негизги фактору болуп эсептелинет. Бунун негизинде, адам капиталынын түзүлүүсү жана өнүгүүсү, анын экономикалык өсүүгө болгон таасири менен байланыштуу суроолорду изилдөө өзгөчө актуалдуулукка ээ болуп бара жатат.

Акыркы он жылдыкта бардык өлкөлөрдүн экономикасынын деңгели жана өсүү темпи билим жана илимдин өнүгүүсүндөн бара бара көп көз каранды. Өнүккөн өлкөлөрдө инновациондук экономика – “билим экономикасы” түзүлүүдө. Экономиканын өсүү темпи билим деңгели жана анын сапаты менен шартталуусу, андан сырткары киреше деңгелинин өлкөлөр, региондор боюнча ар түрдү болуусу

көптөгөн өлкөлөрдүн экономисттеринин теориялык жана эмпирикалык изилдөөлөрү менен табылган. Ошондуктан көптөгөн өлкөлөрдүн экономикалык саясатында приоритеттүү багыты болуп калктын билимдүүлүк деңгелин жана сапатын жогорулатуу болду.

Жаратылыш ресурстарга караганда адам капиталы кайра калыптана алат. Заманбап технологияларды өздөштүрө алгандыгы үчүн, жаратылыш ресурстарга бай эмес, бирок тарыхый өлчөм боюнча кыска убакытта экономикалык өнүгүүдө алдыңкы болгон өлкөлөрдүн мисалы социалдык фактор экономикалык өсүүдө туруктуулукту камсыздай алат тургандыгын далилдейт. Ошондуктан жаратылыш ресурстарды эмес, социалдык ресурстарды колдонууга негизделген Кыргызстандын экономикалык өсүүсүнүн жаңы сапатын камсыздоо керек. Мындын сырткары, теманын актуалдуулугу адам капиталынын өндүрүмдүүлүк мүнөзү, бир жактан бүгүнкү адамдын өндүрүмдүүлүк жөндөмдүүлүктөрүнүн жыйындысын, экинчи жактан мамлекеттин чыгымдарын камтыган кийинки теориялык иштелип чыгуусуна муктаж.

Адам капиталы алкагында адам жана анын жүрүм-турумуна экономикалык подход, тажрыйбада өнүккөн өлкөлөрдө рынокту жөнгө салууда колдонулат. Көптөгөн чет өлкөлүк окумуштулар илимге, билим берүүгө, саламаттык сактоого, эмгектин мобилдүүлүгүнө болгон инвестицияларды капиталдык салымдын маанилүүсү жана улуттук байлыкты көбөйтүүнүн булагы катары карашат. Бирок инвестициялардын эффективдүүлүгү, анын критерийлери жана көрсөткүчтөрү, анын адам капиталына болгон конкреттүү тасири илимий адабиятта аз маалыматка ээ жана жаңы изилдөөлөрдү жүргүзүүнү талап кылат.

3.2. Эмпирикалык Изилдөөлөр

Экономикалык өсүшкө жана өнүгүүгө адам капиталынын маанилүүлүгүн жакшыраак түшүнүү бул мамилелер боюнча изилдөөлөрдүн көбөйүшүнө алып келди. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн айрымдары бир өлкөгө багытталса, айрымдары өлкө топторуна арналган.

Нельсон жана Фелпс (1966) экономикалык өсүштүн көптөгөн теориялык моделдеринде; Лукас (1988); Беккер, Мерфи жана Тамура (1990); Ребело (1992);

Муллиган жана Сала-и Мартин сыяктуу ысымдар менен адам билиминин жетишкендигине караганда адам капиталынын маанилүүлүгү баса белгиленди.

Мындан тышкары, көптөгөн капиталдык тажрыйбалар Ромер (1990а), Барро (1991), Кириаку (1991) жана Бенхабибанд Шпигель (1992) тарабынан жүргүзүлүп, адам капиталы менен өлкөнүн топторунун ортосундагы өсүштүн өз ара байланышы жөнүндө айтылган. Бирок, көптөгөн өлкөлөрдө билим берүү боюнча маалыматтар чектелүү болгондуктан, изилдөөлөрдүн натыйжасында туруктуу натыйжага жетишүү мүмкүн болгон жок (Барро, 1992: 199).

Барро менен Ли (1992: 199-213) 1960-1985-жылдар аралыгында 129 өлкөнүн 5 жылдык маалыматтарын колдонуп, эмпирикалык изилдөө жүргүзүшкөн. Бул изилдөөдө башталгыч, орто жана орто мектептердин деңгээлиндеги өлкөлөрдүн билим алуу деңгээли каралды.

Изилдөөнүн жыйынтыгында адам капиталы физикалык капиталга жана өндүрүмдүүлүккө жумшалган инвестицияларга оң таасирин тийгизет, ал эми инвестициялар жана өндүрүмдүүлүк экономикалык өсүшкө оң таасирин тийгизет деген тыянак чыгарылган. Демек, адам капиталын топтоо экономикалык өсүшкө оң таасирин тийгизет деген тыянак чыгарылды.

Хан жана Парк (2010: 93-120) Кореянын ар кандай демографиялык көрсөткүчтөрүнүн, мисалы, төрөлүү жана өлүмдүн көрсөткүчтөрү, эмгекке жарамдуу калктын үлүшү жана адам капиталынын топтолушу жана 1960-2004-жылдар аралыгында киши башына түшкөн кирешелердин ортосундагы байланышка байланыштуу эмпирикалык изилдөө жүргүзгөн.

Изилдөөнүн жыйынтыгында, өлкөнүн демографиялык түзүмү, адамдык капиталды топтоо жана киши башына киреше ортосунда оң байланыш бар деген жыйынтыкка келишкен. Демек, демографиялык структура менен экономикалык көрсөткүчтөрдүн ортосундагы байланышты аныктоочу негизги фактор болуп, үй чарбасынын адам капиталынын конверсиясынын деңгээлине салым кошууда балдардын сапаты менен санынын ортосундагы өзгөрүүнү аныктаган чечими эсептелет.

Дагы бир изилдөө 1926-1994-жылдардагы Түркияда, Кар жана Агыр (1998: 51-68) тарабынан ИДПнын билим берүү жана саламаттыкты сактоо чыгымдарынын катышы боюнча жүргүзүлгөн.

Саламаттык сактоого жумшалган чыгымдар менен кирешелердин ортосундагы байланышты эске алганда, себептүүлүктүн багыты экономикалык өсүүдөн саламаттыкты сактоого жумшалган чыгымдарга чейин, ал эми билим берүү менен кирешелердин ортосундагы байланышта, себептүүлүктүн багыты билим берүүгө кеткен чыгымдардан өсүүгө чейин экендиги байкалат. Демек, адамдык капитал экономикалык өсүшкө узак мөөнөттүү оң таасирин тийгизип жаткандыгы байкалган.

Таблица 3. 1: Адам капиталы темасындагы изилдөөлөр жана анын жыйынтыктары.

Изилдөөчү	Жылдар	Изилденген өлкө	Эконометрикалык метод	Жыйынтыгы
Awad (2020)	1990-2016	АКШ	Панелдик бериштер менен анализ	Билим берүүнүн экономикалык өсүүгө оң таасири байкалган.
Sarpong ж.б. (2020)	1997-2016	Африка мамлекети	Грейнджер тести	Саламаттыкты сактоого каржолор экономикалык өсүүнү жогорулатат
Sethi ж.б. (2020)	1996-2018	Туштук Азия мамлекеттери	POLS	Саламаттыкты сактоого кеткен каржолор менен өсүүнүн ортосунда эки тараптуу байланыш байкалган.
Intisar ж.б. (2020)	1985 – 2017	Азия өлкөсү	FMOLS DOLS	Адам капиталынын экономикалык өсүүгө оң таасири байкалган

Qamruzzaman ж.б. (2020)	1981-2016	Бангладеш, Индия, Пакистан, Шри-Ланка, Непал жана Бутан	ARDL	Адам капиталынын экономикалык өсүүгө он таасири байкалган
Abdiyeva, жана Baygonushova (2019)	2000-2015	Кыргызстан	ARDL	Билим берүү чыгашалары менен экономикалык өсүүнүн ортосунда он байланыш бар.
Neeliah жана Seetannah (2016)	1971 - 2010	Маврикий	VECM (вектордук катаны оңдоо модели)	Адам капиталы экономикалык өсүүгө он таасирин тийгизет.
Çalışkan ж.б. (2013)	1923-2011	Түркия	Коинтеграция	Өткөзүлгөн анализдин жыйынтыгында, билим берүүдөгү өнүгүүлөр экономикалык өсүүгө оң таасирин тийгизет деген жыйынтыкка келген.
Yaylalı-Lebe (2011)	1938-2007	Түркия	Коинтеграция –VAR	Адам капиталынан экономикалык өсүүгө таасири бар деген тыянак
Cortes-Jimenez ж.б. (2009)	1960-2004	Испания жана Италия	Коинтеграция -Себептүүлүк	Эки өлкө үчүн тең адам капиталы жана экспорттун ортосунда эки жактуу байланыш бар.

Ay жана Yardımcı (2008)	1950-2000	Түркия	VAR	Узун убакытта физикалык жана адам капиталынын бирлешүүсү экономикалык өсүү жана өндүрүмдүүлүккө оң таасирин тийгизет.
Nişancı (2005)	1962-2003	Түркия	VECM	Экспорт жана улуттук киреше ортосунда бир жактуу байланыш; адам капиталы, импорт жана туруктуу капиталга болгон топтоолор арасын эки жактуу байланыш бар деген жыйынтыкка келген.
Narayan-Smyth (2004)	1960-1999	Кытай	Коинтеграция -Себептүүлүк	Узун убакытта адам капиталы экспортко таасирин тийгизет, кыска убакытта адам капиталы менен экспорттун ортосунда байланыш бар
Asteriou жана Agiomirgiana kis (2001)	1960-1994	Греция	Гренджер - Себептүүлүк	Экономикалык өсүү жана адам капиталы ортосунда эки тараптуу байланыш бар.
Chuang (2000)	1952-1995	Тайвань	Коинтеграция -Себептүүлүк	Экономикалык өсүү жана адам капиталы ортосунда байланыш бар, бирок экспорт да адам капиталына тассирин тийгизет деген тыянакка келген.
Levin-Rault (1997)	1965-1984	30 өнүгүп келе жаткан өлкөлөр	Панелдик берилиштер менен анализ	Узун убакытта экономикалык өсүү үчүн адам капиталы менен экспорттун ортосунда күчтүү байланыш бар деген жыйынтыкка.
In жана Doucouliagos (1997)	1949-1984	АКШ	Грейнджер - Себептүүлүк	Экономикалык өсүү жана адам капиталы ортосунда күчтүү байланыш бар.

Жыйынтыктап кетсек, көп сандуу теориялык жана эмпирикалык изилдөөлөрдүн негизинде, адам капиталынын өлчөмүн чоңойтууга болгон саясат экономикалык өсүү темпине жакшы тасирин тийгизиши керек. Бул тыянак билим берүүгө инвестицияны жасоого чакырган эл аралык уюмдардын сунуштарына дал келет.

3.3. Эконометрикалык Анализ: Кыргызстан Мисалында

Бул бөлүмдө Кыргызстанда адам капиталы менен экономикалык өсүштүн ортосундагы байланышты эконометрикалык анализ аркылуу изилдөөгө алынат.

3.3.1. Метод жана маалыматтар

Изилдөөнүн негизги максаты адам капиталы менен экономикалык өсүштүн ортосундагы узун мөөнөттүү байланышты изилдөө. Изилдөө Кыргызстанда 2000-2017 жылдар аралыгындагы жылдык маалыматтарды өзүнө камтыйт. Изилдөөдө киши башына реалдуу ИДП, билим берүүгө чыгымдар жана саламаттык сактоого чыгымдар өзгөрмөлөрү колдонмокчу.

Адам капиталы менен экономикалык өсүштүн ортосундагы эмпирикалык байланышты иликтөө үчүн төмөнкү модельди түзүп алдык. Анализдеги өзгөргөн дисперция проблемасын жок кылуу жана ийкемдүүлүктү коментарийлөөнү оңойлоштуруу максатында өзгөрмөлөрдүн логарифмалары колдонулду.

$$LGDP = \beta_0 + \beta_1 EE_t + \beta_2 HE_t + \varepsilon_t$$

GDP = Киши башына туура келген Ички дүң продукция

EE = Билим берүүгө чыгымдар (адам капиталынын биринчи көрсөткүчү)

HE = Саламаттык сактоого чыгымдар (адам капиталынын экинчи көрсөткүчү)

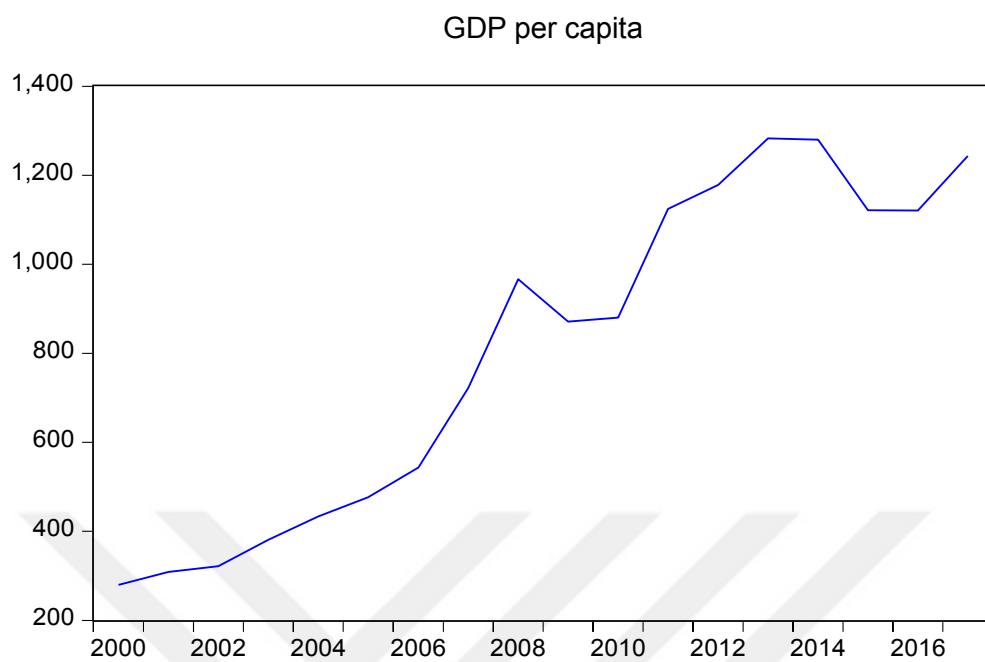

График 3. 1. Киши башына ИДП,билим берүүгө чыгымдар жана саламаттык сактоого чыгымдар

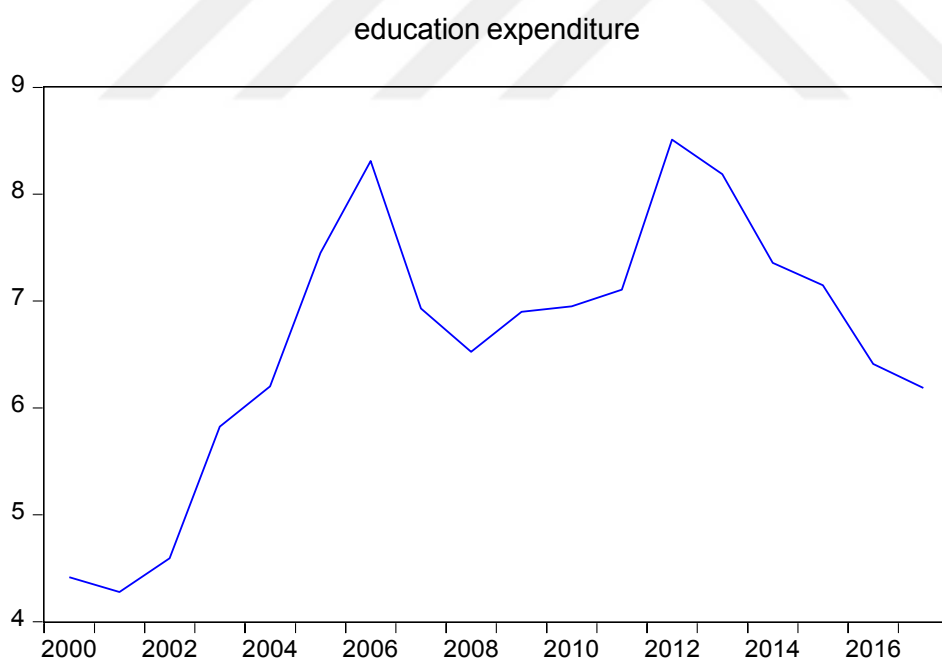

График 3. 2. Билим берүүгө кеткен чыгымдар

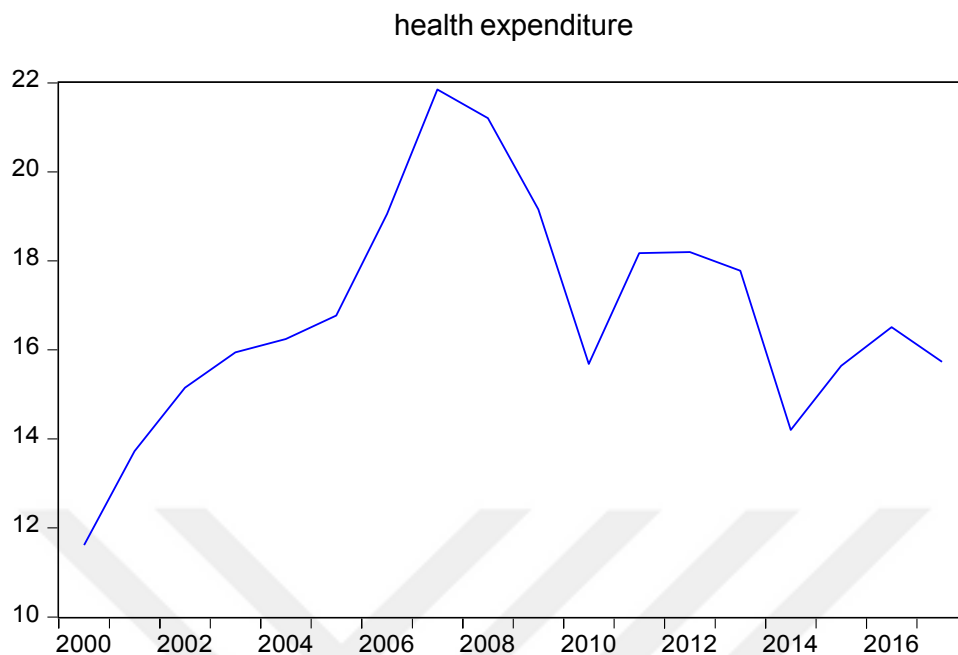

График 3. 3. Саламаттык сактоого кеткен чыгымдар

Бирдик тамыр тестин талдоо жана натыйжалары (Unit Root Test)

Анализ жасоодо эң биринчи убакыт катарларынын стационардуулугун текшерүү керек. Себеби анализибиз үчүн маанилүү болуп эсептелет.

Дикки-Фуллер (ДФ) тарабынан 1979-жылы изилдөөсүндө 3 үлгүнүн негизинде бирдиктин тамыр тесттери иштелип чыккан. $\Delta Y_t = \delta Y_{t-1} + u_t \rightarrow$ Кийинкиге калтырылган шаблон

$\Delta Y_t = \beta_1 + \delta Y_{t-1} + u_t \rightarrow$ Туруктуу параметрлер болгон шаблон

$\Delta Y_t = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + u_t \rightarrow$ Туруктуу параметр жана детерминацияланган тенденция

Y_t дин артта калган маанисинин t статистикасы ADF тестинин статистикасын билдирет. Ушул статистиканы Мак Киннон (1991) иштеп чыккан критикалык баалуулуктар менен салыштырып, бирдик тамырынын бар экендиги талданат.

$H_0: \delta = 0$ егер $t_\delta > \tau$ стационардык эмес (бирдиктүү тамыры бар)

$H_1: \delta < 0$ егер $t_\delta < \tau$ стационардык (бирдик тамыры жок)

Демек, эгерде эсептелген статистиканын мааниси ар кандай маанидеги деңгээлдер үчүн табылган Маккинондун критикалык маанисинен чоңураак болсо, анда катар туруктуу эмес, ал эми кичине болсо, катар туруктуу деп жыйынтык чыгарылат.

Изилдөөдө ADF бирдигинин тамыры тест колдонулат. Бирдиктин тамыр тестинин натыйжалары 3.2-таблицада көрсөтүлгөн.

Таблица 3. 2: ADF бирдигинин тамыр тестинин натыйжалары

Өзгөр мөлөр	Денгээлинде				Биринчи айырмасы				Жый ынты к
	Туруктуу		Туруктуу жана тренд		Туруктуу		Туруктуу жана тренд		
	t маа нис и	ЫКТЫМ алдуулу к	t маа нис и	ЫКТЫМ алдуулу к	t маа нис и	ЫКТЫМ алдуулу к	t маа нис и	ЫКТЫМ алдуулу к	
GDP	- 0.86	0,77	- 1.68	0.71	- 3.43	0.03	- 3.75	0.05	I(1)
EE	- 1.99	0.28	- 1.15	0.89	- 3.04	0.05	- 3.77	0.05	I(1)
HE	- 2.46	0.14	- 2.08	0.52	- 0.91	0.75	- 4.62	0.01	I(1)
1 % крити калы к маани	- 3,89		- 4.62						
5 % крити калы к маани	- 3,05		- 3.71						
10 % крити калы	- 2,67		- 3.30						

к маани									

Жогорудагы таблицада көрүнүп тургандай, өзгөрүлмө деңгээли боюнча стационардык эмес, бирок биринчи айырмасында туруктуу болуп калат. Сериянын стационар экендигин билүү үчүн, t мааниси жана анын критикалык мааниси салыштырылат. Эгерде t мааниси критикалык мааниден чоңураак болсо, биз H_0 гипотезасын четке кага албайбыз. Анткени убакыт катары туруктуу эмес. Бирок t мааниси критикалык мааниден аз болсо, биз H_0 гипотезасын четке кагабыз жана катар стационардык мүнөздө, таблицада көрүнүп тургандай, катардын биринчи айырмачылыктары стационардык мүнөзгө ээ болот.

ARDL /Лимит Тести

ARDL (чеги) тестти Пезаран, Шин жана Смит (2001) иштеп чыккан. Бул тест өзгөрмөлөрдүн интеграция даражасына карабастан, өзгөрмөлөрдүн ортосундагы узак мөөнөттүү мамилелерди изилдөөгө жөндөмдүү.

ARDL тестинин артыкчылыктары

- Бул тест өзгөрүлмө стационардык касиеттерине карабастан колдонулушу мүмкүн.
- Бул Engle Granger жана Johansen тесттерине караганда жакшы натыйжаларды берерин көрсөттү.
- Boundary (ARDL) тестин ишке ашыруу Autoregressive Latency Distributed Models негизделгендиктен, өзгөрмөлөрдүн биртектүүлүгү көйгөйү эске алынат.

Чектик тесттин модель түзүмү:

$$\Delta y_t = c_0 + c_1 t + \pi_{yy} Y_{t-1} + \pi_{yx} X_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \psi_i \Delta Z_{t-i} + w' \Delta x_t + \theta w t + u_t$$

c_0 - автономдуу параметр; t , тренд өзгөрмө; узун мөөнөт коэффициенттер π_{yy} жана π_{yx}

$Z_t = (y_t, x_t)'$, алардын ортосундагы узак мөөнөттүү байланышта болгон өзгөрүлмө.

$y_t \rightarrow$ көз каранды өзгөрүлмө, x_t көз каранды өзгөрмөдөн чыгарылып, узак мөөнөттүү мамилелер изделип жаткан өзгөрмөлөрдү көрсөтөт.

Өзгөрмөлөрдүн ортосунда коинтеграциялык байланыш жок деген негизги гипотеза менен, альтернативдик гипотезаны төмөнкүчө көрсөтө алабыз.

$$H_0: \pi_{yy}=0, \pi_{yx}=0$$

$$H_1: \pi_{yy} \neq 0, \pi_{yx} \neq 0 \text{ veya } \pi_{yy}=0, \pi_{yx} \neq 0 \text{ veya } \pi_{yy} \neq 0, \pi_{yx}=0$$

Таблица 3. 3: ARDL тестинин жыйынтыктары

Болжолдуу тендик	lnGDP=f(lnEE):		lnGDP=f(lnHE)	
F статистикасы	5,4321		7.1225	
Оптималдуу мөнөттүү кечүүгү	ARDL(1, 0)		ARDL(1,0)	
Маанилүүлүк деңгээли	Критикалык маани			
	Эң төмөнкү чеги I(0)		Эң жогорку чеги I(1)	
1 %	6.84	6.84	5.25	7.01
5%	4.94	4.94	5.73	5.73
10%	4.04	4.04	4.78	4.78
Диагностикалык Тесттер	Статистикалар			
R²	0.62		0.50	
Оңдолгон R²	0.38		0.38	
F статистикасы	2.62 (0.10)		4.25 (0.03)	

Heteroskedasticity Test	7.7427 (0.1710)	2.33 (0.51)
Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:	1.4026 (0.49)	2.08 (0.35)
Jarque-Bera Normality	0.89 (0.23)	0.91 (0.17)
Ramsey Reset	0.2870 (0.61)	1.04 (0.33)

Жогорку таблицада көрүнүп жаткандай F статистикасы критикалык мааниден 5 % да жана 10 % да чоң болуп жатат. Демек, моделибизде көз каранды өзгөрмө менен көз карандысыз өзгөрмөнүн ортосунда биргелешкен интеграция бар. Узун мөөнөттө GDP (киши башына иди) менен ЕЕ (билим берүүгө чыгашалар) жана GDP менен НЕ (саламаттык сактоого чыгашалар) ортосунда байланыш бар болуп саналат. Ошондой эле моделде автокорреляция (Breusch-Godfrey LM Test), ката мөөнөтүнүн туура бөлүнүшү (Jarque-Bera Normality), туруктуу дисперсия (Heteroskedasticity Test) жана моделди түзүүдө катасыз (Ramsey Reset) болгону көрсөтүлдү анализде. Башкача айтканда бул өзгөрмөлөр узун мөөнөттө коинтеграциялык байланышка ээ.

ARDL узун мөөнөт модели төмөндөгүдөй жыйынтык берди:

$$LGDP = 0.5431 + 0.1976 * LEE \quad (1)$$

$$(1.017) \quad (1.544)$$

$$LGDP = -0.70 + 0.5141 ** LHE \quad (2)$$

$$(-1.275) \quad (2.832)$$

Кашаанын ичинде t статистикасы берилген. * жана ** 1 % жана 5% деңгээлде статистикалык жактан маанилүү.

0,1976 коэффициенти билим берүүгө кеткен каржоолордогу 1% жогорулоо экономикалык өсүүнү 0,19% жогорулата тургандыгынан кабар берет. Ал эми саламаттыкты сактоого кеткен каржоолордогу 1 % дык жогорулоонун экономикалык өсүүнү 0,51% жогорулата тургандыгын байкоого болот.

Эки моделдин ката ондоо мүчөсү -0.127046 жана -0.101847 негативдүү жана статистикалык жактан маанилүү табылды.

Ошондой эле төмөнкү графиктерден изилденген мөөнөт аралыгында моделдин коэффициенттеринде туруктуулук байкалган. Себеби CUSUM статистикасы 5 % критикалык чектин алкагында байкалган.

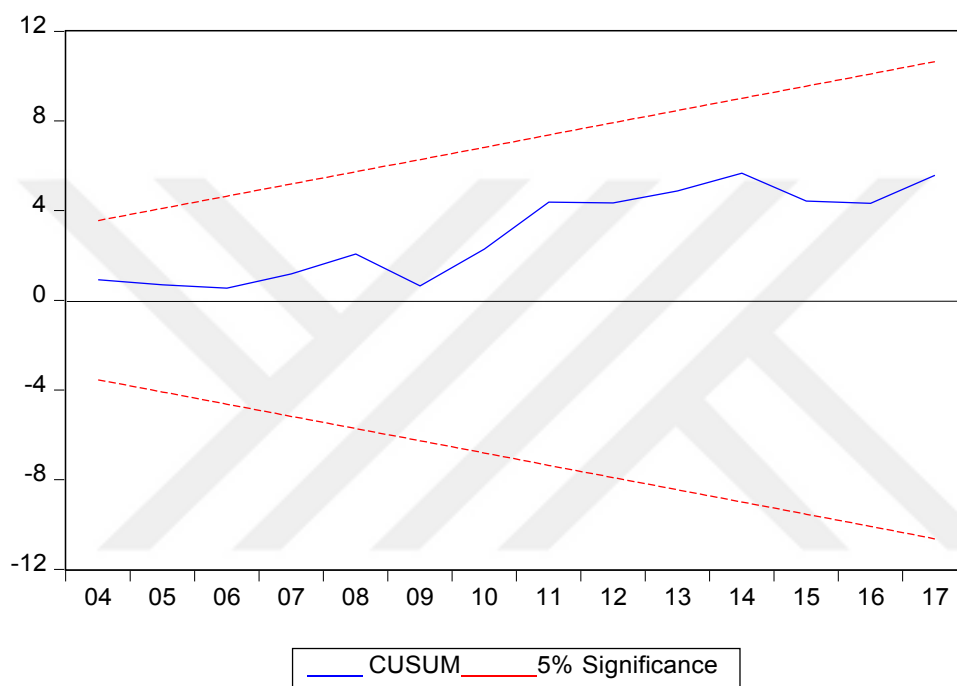

График 3. 4. CUSUM графиги

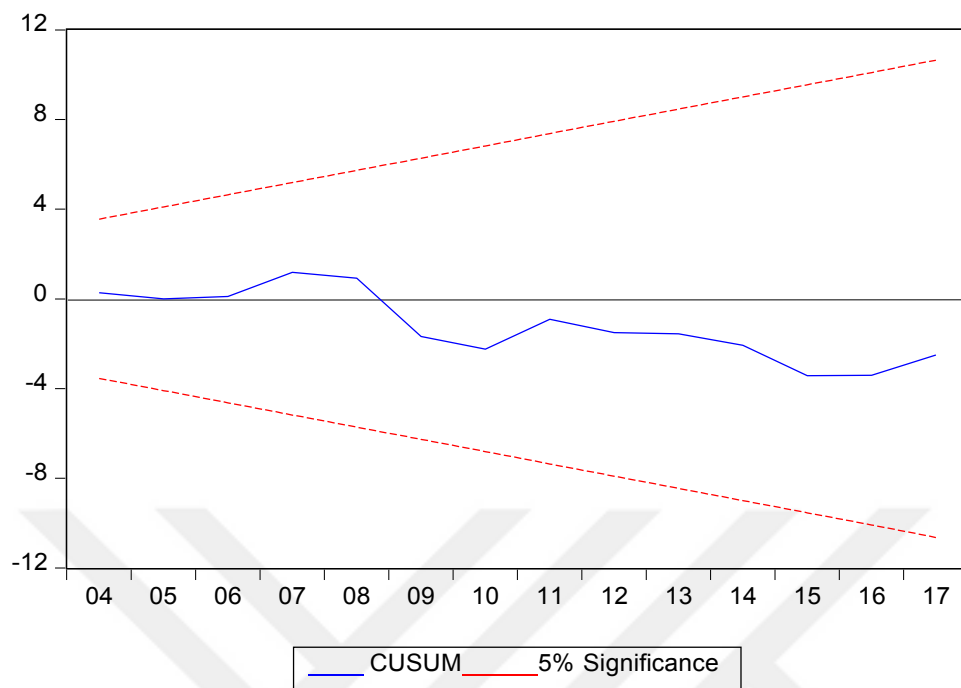

График 3. 5. CUSUM графиги

КОРУТУНДУ ЖАНА СУНУШТАР

Бир өлкөнүн экономикасын жандандырган ишканалардын өнүгүүсү үчүн, эл аралык рынокто сүйлөө укугуна ээ болуу, кирешелүүлүктү жана пайданы көбөйтүү үчүн бир гана физикалык капитал жетиштүү эмес. Макро жана микро экономикалардын деңгээлинде ийгиликтүү болуусунун эң негизги себептеринин бири тажрыйбалуу, окуп үйрөнүүгө жөндөмдүү жана билимдүү адам ресурстарына ээ болушу керек. Башкача айтканда өлкөнүн экономикасы жана ишкананын узун мөөнөттүү ийгилиги, адам ресурстарынын сапаты менен чектелген жана шайкеш. Квалификациялуу жумушчу күчүнүн болуусу менен өлкөдө өсүү, өнүгүү, кирешелүүлүк, пайдалуулук жана атаандаштык боло алат. Ушул себептен адамга инвестиция маанилүү. Адам капиталы бир гана өлкөнүн өсүү жана өнүгүүсүн камсыз кылуу менен чектелбейт. Кишинин жеке жашоосуна да пайдасы бар. Мисалы; Бир кишинин ден соолугу чың жана билимдүү болсо, дагы жакшы жумуш менен камсыз боло алат жана кирешеси да көбөйөт. Демек, адам капиталы социалдык экономикалык абалды да жакшыртуу өзгөчөлүгүнө ээ болуп саналат.

Өлкөлөрдүн экономикалык өнүгүүсүнүн айырмачылыктарын түшүндүрүү жана алардын себептерин ачып берүү дагы деле болсо маанилүү. Дүйнө жүзүндө 200гө жакын өлкө бар. Бул өлкөлөр бири-биринен экономикалык жана социалдык жыргалчылыгы жагынан айырмаланат. Неоклассикалык өсүү моделинде өлкөлөр ортосундагы өнүгүүнүн ажырымы убакыттын өтүшү менен жабылып, өлкөлөрдүн экономикасы жакындашат деп божомолдонгон. Бирок, колдонмо изилдөөлөр көрсөткөндөй, өнүккөн жана өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн ортосундагы айырмачылык акырындык менен жогорулап баратат. 1960-жылдары технологияны, билимди жана адам капиталын камтыган өсүш моделдери киргизилген. Бул өсүш схемалары эндогендик өсүү модели деп аталышкан. Эндогендик өсүү моделдери менен катар адам капиталы менен экономикалык өсүштүн өз ара байланышы интенсивдүү изилдене баштады.

Адам капиталы менен экономикалык өсүштүн өз ара байланышы көбүнчө билим берүү жана ден-соолук деңгээлине байланыштуу. Билим деңгээлинин

жогорулашы менен өндүрүшкө катышкан эмгек өндүрүмдүүлүгү дагы, башка өндүрүш факторлору дагы жогорулайт, эмгек акы деңгээли жогорулайт жана жумушсуздук төмөндөйт.

Адам капиталынын жана эмгектин сапатына басым жасоо менен бирге, эмгек сапатын жогорулатуучу дагы бир фактор катары саламаттыкты сактоо жана саламаттыкты сактоо кызматтары каралат. Дени сак адамдар эмгек сапатына жана өндүрүмдүүлүгүнө оң таасирин тийгизип, адамдык капиталды көбөйтүшөт. Адам капиталы менен экономикалык өсүштүн ортосундагы байланышты иликтеген көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Ушул изилдөөлөрдүн көпчүлүгүндө адам капиталы менен экономикалык өсүштүн ортосунда олуттуу жана позитивдүү байланыш бар экендиги аныкталды. Бирок колдонулган методдордогу, мезгилдердеги жана өзгөрмөлөрдөгү айырмачылыктар изилдөөлөрдө алынган жыйынтыктардын ар башка болушуна алып келди. Кээ бир изилдөөлөрдө адам капиталын жана экономикалык өсүштү чагылдырган өзгөрмөлөрдүн ортосунда эки багыттуу себептүүлүк байланыш алынса, кээ бирлеринде эч кандай себеп табылган жок. Изилдөөлөрдүн дагы бир тобунда адам капиталынан өсүшкө же экономикалык өсүүдөн адам капиталына карай бир тараптуу себептүүлүк бар деген тыянак чыгарылган.

Ал эми жалпысынан билим берүүгө жана саламаттык сактоого кеткен чыгымдар ички дүң продукцияны көбөйтөт. Башкача айтканда адам капиталына жасалган инвестициялар экономикалык өсүүгө таасир этет.

Ошондуктан адам капиталына маани берүү менен экономикалык өсүүнү камсыз кылууга болот. Бул багытта биринчиден саламаттыкты сактоо секторундагы көйгөйлөрдү чечүү керек. Экинчиден билим берүүнүн сапатын жогорулатууну колго алуу керек. Себеби жарандарынын билим деңгээли жогору мамлекеттер гана алдыга озуп чыга алат. Мындан сырткары миграция маселеси да курч бойдон калууда. Маалым болгондой жогорку билимдүү адистер айлык маянанын аздыгынан чет мамлекеттерге чыгып кетүүдө. Бул жагдай Кыргызстандагы адам капиталынын азаюсуна себеп болот. Ошондуктан жаңы

жумуш орундары менен камсыз кылуу аркылуу адам ресурсунун өлкө сыртына чыгып кетүүсүн алдын алуу зарыл.

ÖZET

BEŞERİ SERMAYENİN İKTİSADİ BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: KIRGIZİSTAN ÖRNEĞİNDE

Ekonomik büyüme, gerek gelişmiş ülkelerde, gerekse az gelişmiş ülkelerin makro-ekonomik amaçlarından en önemlisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayıdır ki iktisatçıların en çok tartıştığı konular arasında yer almıştır. Ekonomik büyüme kavramı, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ön plana çıkmıştır. Savaş sonrası ekonomik çöküş yaşayan ülkeler ekonomilerini güçlendirmek amacıyla bir takım yollara başvurmuşlardır. Bu anlamda ekonomik büyümeyi sağlayan bileşenler üzerinde durulmuştur. Öncelikle ekonomik büyümeyi daha çok nicel yönden açıklayan Neoklasik büyüme teorileri geliştirilmiştir. Daha sonra modelin eksikliklerini gidermek amacıyla, ekonomik büyümeyi daha çok nitel yönden açıklayan içsel büyüme modelleri geliştirilmiştir.

Küreselleşen dünyayla beraber, ekonomik büyüme ve kalkınmayı sağlayan bileşenler de değişmiştir. Daha önceleri ekonomik büyüme için gerekli olan fiziki sermaye, işgücü ve doğal kaynaklar gibi üretim faktörleri yeterli iken, içinde bulunduğumuz bilgi ve teknoloji çağında bu faktörler yetersiz kalmıştır. Böylece ekonomik büyüme ve kalkınmanın sadece işgücü miktarı, fiziki sermaye ve doğal kaynaklar gibi üretim faktörleriyle değil ayrıca paylaşıldıkça çoğalan bilgi ile sağlanacağı anlaşılmıştır. Dolayısıyla teknolojik gelişme ve beşeri sermaye unsuru giderek önem kazanmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, önce ekonomik büyüme kavramı ve ekonomik büyümenin kaynakları ele alınacak, daha sonra beşeri sermaye kavramı ile eğitim, sağlık ve göç gibi beşeri sermaye göstergelerine değinilerek beşeri sermayenin önemi ortaya konulacaktır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, ekonomik büyüme ve beşeri sermaye ilişkisi ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Beşeri sermayenin hem geleneksel büyüme teorilerinde hem de modern büyüme teorilerindeki yeri incelenecektir. Öncelikle içsel büyüme modellerine kadar geliştirilen büyüme modellerinin ne gibi varsayımları olduğu

ve modellerin eksiklikleri ortaya konulacak, ardından içsel büyüme modellerinin günümüze kadar geçerliliğini sürdürebilmesini sağlayan görüşleri ortaya konulacaktır. Daha sonra modern büyüme modellerinin görüşlerine destekle, beşeri sermayenin ekonomik büyümeye katkısı genel olarak değerlendirilip bölüm sonlandırılacaktır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, ARDL modelinin yardımıyla öncelikle Kırgızistanda sağlık ile beşeri sermaye harcamaları GSTIH ne kadar etkilediğinin analiz ettik. Beşeri sermaye olgusunun gelişimine değinilecek, Kırgızistan örneğinde çalışmamızın araştırma kısmı yer almıştır.

Öncelikle biraz "ekonomi" nin ne olduğundan bahsedelim. Ekonomi, insanların sonsuz ihtiyaçlarını ve arzularını karşılamak için mevcut sınırlı kaynakların uygun şekilde nasıl tahsis edileceğini ve kullanılacağını öğreten bir bilimdir. Merkantilizmin ortaya çıkmasıyla ekonomi, insanlar için en önemli fenomen haline geldi. İktisat her zaman doğru ve kesin sonuçlar vermekten uzaktır, yani teoriler varsayımlara dayalı bir sonuca varır.

Ekonomik büyüme, mal ve hizmet hacmindeki artıştır. Yani dar anlamda bir ülkenin çıktısı, bir dönemde diğerine göre artmaktadır (Parasız, 2008: 10).

Ekonomik büyüme, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için en önemli konulardan biridir. Ekonomik büyüme özellikle gelişmekte olan ülkeler için önemlidir. Bunun nedeni, gelişmekte olan ülkelerin genellikle büyük nüfusa sahip olması, dolayısıyla ülkenin daha fazla üretime ihtiyacı olmasıdır. Bu nedenle, ekonomik büyümenin bu tür ülkeler için temel hedef olduğunu söyleyebiliriz. Bir ülkenin temel amacı, insanların yaşam standartlarını iyileştirmektir (Masatçı, 2004: 7 s).

Büyüme kavramı birçok iktisatçı tarafından dikkate alınmış ve kavram üzerine çeşitli tanımlar yapılmıştır. Emek, sermaye ve doğal kaynaklar gibi üretim faktörlerinde, kişi başına bir yıldan diğer yıla daha yüksek bir gelir sağlayacak şekilde meydana gelen devamlı artışlara ekonomik büyüme denir (Ülgener, 1974: 409). Diğer bir tanımla iktisadi büyüme terimi, bir toplumun ekonomisinde hem iktisadi faaliyetlerin ölçeğinde meydana gelen büyümeyi hem de kişi başına düşen gelirin büyümesini ifade eder (Tezel, 2003: 12). Kişi başına reel gelir artışları, uzun dönemde ülke ekonomisinde meydana gelen

genişleme veya üretim faktörlerinin daha üretken kullanılması sonucu oluştuğu için ekonomik büyüme süreci uzun vadede gerçekleşebilecek bir olgudur. Dolayısıyla büyüme, ekonominin daha çok arz cephesince gerçekleşen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (Kibritçioğlu, 1998: 207).

Ekonomik büyümenin, diğer bir ifadeyle belli bir dönemde ekonomideki üretim miktarındaki artışın iki kaynağı vardır. Birincisi üretim faktörlerinin miktarlarındaki artış, ikincisi verimlilik artışıdır. Verimlilik artışı ise teknolojik ilerleme ve işgücünün verimliliği ile sağlanmaktadır.

Bazı iktisatçılar büyüme ve kalkınma kavramını eş değer görmektedir. Fakat ekonomik büyüme ile kalkınma kavramlarının birbiri ile karıştırılmaması gerekir. Ekonomik büyümede nicel bir artış gerçekleşirken, ekonomik kalkınmada hem nicel hem de nitel olarak bir ilerleme yaşanmaktadır. Bir benzetme yapmak gerekirse, bir çocuğun boyunun uzaması büyümeyi ifade ederken ilave olarak zekasının, deneyimlerinin, eğitiminin düzeyinin artması ise gelişmeyi ifade etmektedir. Böylece büyüme kavramı reel üretim artışını ifade ederken, kalkınma ise büyümenin yanı sıra ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel yapısında olumlu yapısal değişimleri de ifade etmektedir.

Ekonomik büyümenin kaynakları, ülkelerin uzun dönem büyüme performanslarındaki farklılıkları açıklamada son derece önemlidir. Ancak büyüme teorilerinde büyümenin belirleyicileri olarak farklı üretim faktörleri dikkate alınmaktadır. Bu anlamda Klasik büyüme teorisinde işgücü ve fiziksel sermaye ön plana çıkarken, Neoklasik büyüme teorisinde işgücü ve fiziki sermayeye ek olarak teknolojik gelişmenin de önemi vurgulanmaktadır. Son zamanlarda modern büyüme teorisi olarak ortaya çıkan içsel büyüme teorisi ise bütün bunlara ek olarak beşeri sermaye faktörünü modellerine eklemektedirler (Kapar, 2009: 39). Dolayısıyla her dönemde büyümeyi açıklayan faktörler önem bakımından farklılık göstermektedir.

Ekonomik büyümenin kaynaklarını üç değişkenle açıklayabiliriz. Birincisi makine, alet ve teçhizat olarak ele alınan fiziki sermaye ile insana yatırım olarak ele alınan, beşeri sermayeye yapılan yatırımları kapsayan sermaye birikimi, ikincisi nüfus artışı ile sınırlandırılan ve üretime katkıda bulunan işgücü miktarı, ve son olarak

büyümenin en önemli kaynağı olan teknolojik gelişme ve bunun sonucu olarak da ortaya çıkan verimlilik artışı bu bölümde incelenecektir.

Sermaye birikimi ile büyüme arasındaki ilişkinin teorik olarak desteklenmesi, 1950'lerde Robert Solow(1956) tarafından geliştirilen Neoklasik büyüme modeli tarafından sağlanmıştır (Holtz-Eakin, 1992: 1). Sermaye birikimi bir ekonomideki makine, fabrika ve teçhizat gibi üretim faktörlerinin yanı sıra yol, hastane, baraj ve köprü gibi fiziki sermaye yatırımlarını, ayrıca eğitim, sağlık ve araştırma geliştirme harcamaları gibi beşeri sermaye yatırımlarını da içermektedir (Berkman, 2008: 42).

Sermaye artışının büyümeye etkisi adım adım gelişmektedir. Sermaye birikiminin artması üretken kapasitenin artışını sağlayarak gelirden artışa neden olmaktadır. Artan kapasite kullanıldığı sürece üretim artışı ve dolayısıyla ekonomik büyüme meydana gelecektir. Keza, emek başına düşen sermayenin artmasıyla verimlilik artacak bu da ekonomik büyümenin hızlanmasına yol açacaktır (Masatçı, 2004: 8). Fiziki sermayenin ekonomik büyümeye katkısının yanında beşeri sermayenin de büyüme açısından önemi dikkat çekmektedir. Beşeri sermaye birikimi, fiziki sermaye birikiminde olmayan insan gruplarını içeren sosyal bir etkinliktir (Lucas, 1988: 19). Bu anlamda beşeri sermayenin en önemli göstergelerinde biri olan eğitim, bireyin yenilik yaratmasına ve bu yenilikleri teknolojiye dönüştürmesine olanak tanır. Dolayısıyla her yeni teknoloji büyümeye pozitif katkıda bulunmaktadır. Sonuç olarak gerek fiziki sermaye stokundaki artış gerekse beşeri sermaye stokundaki artış ekonomik büyümeye olumlu katkıda bulunmaktadır.

Bir ülke en modern telekomünikasyon araçlarını, bilgisayarları, uçakları yurtdışından alabilir veya kiralayabilir. Ama bu üretim araçları ancak iyi yetişmiş, bilgili, tecrübeli insanlar tarafından verimli biçimde kullanılabilir (Seyidoğlu, 2006: 833). Dolayısıyla ekonomik büyüme sadece fiziksel sermaye yatırımlarıyla sağlanamayacağı gibi sadece beşeri sermaye yatırımları ile de sağlanamaz. Her iki sermaye türünün de birlikte etkin olarak kullanılması gerekmektedir.

Sermaye birikiminin ekonomik büyümeye etkisi yüksektir. Bir ülkede sermaye birikimi ne kadar fazla ise o ülkenin üretim gücü o kadar yüksektir. Çünkü sermaye bir ülkenin zenginliği, verimliliği demektir. Bu açıdan gelişmekte olan ülkelerin kişi başına gelirleri düşük olduğu için tasarruf yapma imkanları kısıtlıdır. Dolayısıyla düşük sermaye

birikimine sahiptirler. Bu yüzden geliřmekte olan ülkelerde belli bir büyümeyi saėlayabilmek için tasarrufların dolayısıyla da yatırımların artırılması büyük önem kazanmaktadır.

Sermaye birikiminin, ekonomik büyümedeki öneminin bařlıca nedenleri řunlardır (ankaya, 2009: 24):

1. Sermaye birikiminin, ölçek ekonomilerinin ve artan getirinin temelini oluřturması,
2. Sermaye birikiminin, yeni teknolojilerin kullanılmasını saėlayan temel bir araç olması,
3. Sermaye birikiminin, deneyim kazanma ve yaparak öėrenme imkanı sunması,
4. Sermaye birikiminin, sosyal sermayenin ve çeřitli dıřsallıkların temelini oluřturması,
5. Sermaye birikiminin, verimliliėi yüksek çalıřma alanları saėlaması.

Nüfus ve ekonomik büyüme arasındaki iliikiye dair üzerinde uzlařılmıř bir fikir yoktur. Kimi iktisatçılar, nüfus artıřının, kiři bařına gelirin azalması sebebiyle büyümeyi negatif etkileyeceėi tezini, kimi iktisatçılar ise nüfusu iřgücü miktarı ile baėdařtırarak üretim miktarına katkı saėlayacaėı sebebi ile büyümeyi pozitif etkileyeceėi tezini savunmaktadırlar. Fakat genel kanı, yüksek düzeylerde nüfusun ekonomik büyümeyi negatif yönde etkileyeceėi üzerinedir.

Nüfus artıřı doėrudan ekonomik büyümeyle sonuçlanmaz. İřgücü bymedike insan sayısındaki artıřın üretime bir katkısı olmaz. Çünkü nüfus içindeki herkes iřgücü deėildir (Türker, 2000: 9). Ayrıca iřgücünün niteliėi de büyüme açısından önemlidir. İřgücünün niteliklerinin artması demek verimlilik artıřı demektir. Artan verimlilik ise, üretime pozitif yönde katkı saėlayacaktır.

Büyüme açısından iřgücünün artması kadar, mevcut iřgücünün eėitim ve saėlık hizmetleri ile niteliklerinin geliřtirilmesi gerekmektedir. Diėer yandan iřgücündeki artıř nedeniyle üretim ne oranda artacaėı, iř gücünün üretime ne oranda katkıda bulunduėuna

bağlıdır. Bu ise ülkelerin, sahip oldukları insan kaynaklarından rasyonel bir şekilde yararlanmalarını ve işgücü verimliliğinin artırılmasını gerektirmektedir (Aykırı, 2008: 7).

Ülkeler nüfus konusunda planlar yaparken nüfusun sadece olumsuz yanlarını dikkate alarak karar vermemelidirler. Aksine nüfusun beşeri sermaye aracılığıyla üretime yönelik pozitif etkileri göz önüne alınarak dengeli bir nüfus artışı oranı belirlenmelidir. Böylece ekonominin iki temel ayağı olan arz ve talep dengelenmiş olacaktır (Karagül, 2002: 86).

İktisadi büyüme ve kalkınma yolunda sürdürülebilir bir gelisme sağlamak hedefleniyorsa bu hedefe ulaşmak için ülkede işgücünü oluşturan nüfusun eğitim ve sağlık düzeylerin artırılması gerekmektedir (BüyükerGen, 1975: 237). İşgücünün bilgi seviyesi aynı zamanda üstün teknolojik mal ve hizmetleri üretmede önemli bir faktördür. Bunun yanı sıra, yeni bir teknolojik buluşta teknolojiye uyum sağlama konusunda kolaylıklar sağlamaktadır (Aktan, 2005: 46).

Günümüzde bilim ve teknolojinin gelişmesinin bir sonucu olarak ekonomik büyümenin belirleyicileri etkili olmaktadır. Çünkü şimdiye kadar ekonomik büyümenin belirleyicileri (sermaye, emek ve doğal kaynaklar), artık üretim faktörlerine teknoloji ekleniyor. Dolayısıyla bu küreselleşme döneminde bilim ve teknoloji alanında ülkeler arasında çeşitli yarışmalar yaşanmakta ve uzun vadeli büyümeyi sağlamayı planlamaktadır.

Teknolojik gelişme iki şekilde gerçekleştirilir:

- 1) Aynı girdi ile çok boyutlu mal üretimi (girdi)
- 2) Yeni mal üretimi ile yapılır (Seyidoğlu, 2006: s. 835) İlk tercih, yeni üretim teknolojilerinin geliştirilmesidir.

Gelişmiş ülkelerde teknolojinin gelişmesi veya üretimi ekonomik büyümenin en önemli belirleyicisidir. Bunun nedeni teknolojik büyümenin üretkenliği artırmasıdır. Çoğu gelişmiş ülkede teknoloji üretilir ve gelişmekte olan ülkelere transfer edilir. Bunun nedeni, gelişmiş ülkelerin fiziksel sermaye ve beşeri sermaye avantajına sahip olmasıdır. Bu nedenle gelişmiş ülkeler insan sermayesine yatırım yaparak bu avantajı elde ederler (Daşdemir, 2008: 59 s.).

Ekonomik açıdan, teknolojik gelişmeler üretkenliği artırır ve üretkenlik emeği artırır. Ülkeler arası rekabetin koşulu, ucuz ve kaliteli mal üretimidir. Ülkede bunun için en önemli faktör teknolojidir. Gelişmiş ülkeler sahip oldukları teknoloji konusunda rekabet etme ve başkalarıyla konuşma özgürlüğüne sahiptir (Karşıyakalı, 2008: s. 24).

Toplumun gelişmesi için sermayenin önemi çok büyük. Sermaye, yıllarca yalnızca fiziksel bir üretim aracı olarak incelenmiş ve katkıda bulunmuştur, ancak şimdi üretim ve ekonomik büyümede beşeri sermayenin önemi birçok bilim adamı tarafından vurgulanmış ve incelenmiştir. Bu nedenle ülkenin kalkınması ve büyümesi için araştırılan ve devam eden çalışmalarda insan sermayesinin önemi dikkate alınmıştır.

İnsanların yaptıkları iş ve hizmetler sonucunda geçimini sağlayan bilgi, beceri ve deneyime beşeri sermaye denir (Berber, 2004, s. 29). İnsanların fırsatlarını arttırmak için kendilerine yaşam koşulları, ortalama yaşam süresi, sağlık, eğitim ve yaşam standartlarını sağlayacak asgari ücrete sahip olmaları olarak tanımlanmaktadır. Genel olarak, insan sermayesi bir kişiye yapılan herhangi bir yatırımdır.

Kuznets ve M. Fridman (1962) beşeri sermaye sorununu ilk tartışanlardı ve Schulz teoriiyi inceledi. Günümüzde mali sermayesi yetersiz ülkelerde insan yatırımı düşüktür. Beşeri sermayenin önemine rağmen, ölçmek zordur ve bilgi ve emeğin birleşimi yoluyla analiz edilebilir. Bugüne kadar içsel büyümenin araştırılmasına ve tartışılmasına katkıda bulunan bilim adamları Romer ve Lucas'tır. O halde, Romer'in Rivera-Batiz ile yaptığı araştırma önemliydi.

İnsan sermayesi, işçinin bilgi, deneyim ve becerilerinin büyümesine katkıda bulunduğu için değerliydi Adam Smith'in The Wealth of Nations kitabı "insan sermayesinin" önemini vurgulamaktadır (Meyer, 1980: 15). Heckscher-Olin'in faktör oranları teorisinin sonucu bir paradokstur: Sermaye açısından zengin bir ülke olan Birleşik Devletler, sermaye yoğun malları ithal eder ve emek yoğun mallar ihraç eder (Seyidoğlu, 1991, s. 63-67). görülebilir. Öte yandan Amerika Birleşik Devletleri, sermaye yoğun malların üretiminin niceliksel bir değerlendirmesinin sonucuydu ve bu testin emek kalitesine odaklanılarak yapılması bir paradoks olmazdı. Bu nedenle, üretimde verimliliği emeğin kalitesi ve beşeri sermaye olarak ele alırsak.

İçsel büyüme teorisi, literatüre insan sermayesi ve Romerin'in Robert Lucas imzalı Ar-Ge modeli üzerine önemli yenilikler getirmiştir. Dolayısıyla kapalı ekonomik durumda zengin ülke ile aynı büyüme oranına sahip fakir bir ülkenin yoksulluğu orantılı olarak devam etti. Emek hareketliliğinin serbest dolaşımı, üretim araçları dış ticaret dinamiklerine izin vermez.

Beşeri sermayenin dışsal faydaları, işgücü yoksullardan zenginlere akarken göçe yol açar. İçsel büyüme teorilerinde yakınsama hipotezi reddedilir. Gelişmekte olan ülkeler harekete geçmezse ve teknolojik gelişmelere dikkat etmezse, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki uçurum daha da genişleyecektir. Eğitim düzeyi, kamu politikası, dış ticaret, yönetim ve sağlık hizmetleri ve yatırım ortamı gibi faktörler önemlidir. Devlet müdahalesi, içsel büyüme teorilerinde önemli bir unsurdur.

İnsan sermayesi, özellikle yeni teknolojilerin ortaya çıkması ve uygulanmasında üretimde kullanılan en önemli faktörlerden biridir. Bu nedenle ekonomik faaliyetin devamlılığının sonucu ekonomiktir (asimilasyon). Çünkü beşeri sermayeye yapılan tüm yatırımlar insana yapıldığından eğitim, sağlık ve zihinsel göç, beşeri sermayeyi etkileyen faktörlerdir.

Büyüme vasıfsız işgücü arzı yoluyla sağlanabilseydi, Arthur Lewis'in sınırsız işgücü arzına sahip ekonomik büyüme modeli faydalı olurdu ve Çin, Bangladeş, Hindistan ve Pakistan gibi ülkeler daha yüksek işgücü arzı nedeniyle daha gelişmiş olurdu. Artık büyüme ancak likit sermaye (likit sermaye) ile mümkün olduğunda, Suudi Arabistan, Irak ve Libya gibi petrol zengini ülkeler dünyanın en zengin gelişmiş ülkeleri olacaktır.

İşçi göçü, ekonomik nedenlerle çalışabilme becerisidir nüfus hareketleri. Bu durumda ülke sınırlarına iç ve dış göçü ayırt edebiliriz. Ülkenin iç göç bölgeleri

veya şehirler ve köyler arasında işçi göçüne yol açar. Ülkenin nüfusu değişmez. Dış göç ülke nüfusunu etkiler, yani ülke dışından (göçmenler) bu ülkeye (göçmenler) göç edenlerin sayısı artışlar.

Uluslararası işçi göçü iki ana tür vardır:

1. Uluslararası göç

2. Uluslararası işçi göçü

Nüfus göçü, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avustralya ve diğer bazı ülkelerde nüfusun önemli bir kısmında bu tür bir göçün oluşmasının bir sonucu olan tarihsel bir başlangıçtır. Göçmenlerin eyalet sınırlarını aşan göçü ve ikametgahıdır sürekli değiştiğini varsayar.

Uluslararası işgücü göçü - önemli ekonomik faktörlerin veya başka bir deyişle emeğin etkisi geçimini sağlamak için eyaletler arasında çalışmak mümkün olan nüfusun yer değiştirmesi. Göçün aksine, anavatanla sürekli temas halinde olmayı içerir.

Uygulamada, bu tür göçler birbirinden ayırt etmek çok zor. "Çalışkan "Göçmen" teriminin tanımı, "çalışan göçmen" bir ülkeden diğerine çalışmak anlamına geldiği uluslararası çalışma sözleşmelerinde yer almaktadır.Elde etmek, çalışmak için göç eden veya göç eden kişi olarak kaydedildi. Bu tanım farklı göçmen işçi olarak ülkeyi yasal olarak terk eden kişiyi ifade eder. Fakat sınır ve mevsimlik işçileri serbest meslek ve diğer bazı kategoriler insanları içermez. Böyle bir işgücü göçü karakterize eden çelişkiler Şekilde hafif bir azalma ile gösterilmiştir ve dünya ekonomisindeki bu fenomenin tam bir resmini sunmamaktadır.

Ancak mevcut istatistiklerde ziyaret ettikleri ülkenin (alıcı ülke) ve kendi ülkelerinin ekonomisine, geçici ayrılma ülkesi (donör ülke) için ne kadar önemli olduklarını gösterir.

Bilgi çağında eğitim dünya çapında hızla gelişiyor, ve rekabet için yeni koşullar belirlemek gerekir. Çünkü Kalkınma için "insan sermayesine" yani eğitime yatırım ihtiyacı vardır. Birleşmiş Milletlerin Uzmanlarına göre, arazi dünyanın toplam sermayesinin % 20'sini oluşturuyor, servetin% 16'sı çeşitli gayrimenkullere veriliyor, geri kalanı, zeka, yani insan kaynağına denk geliyor. Bu nedenle Kırgız Cumhuriyeti'nin eğitim sisteminin gelişmesi için öğretmenlerle birlikte halkın gayret sarfetmesi gerekmektedir. Çünkü genel olarak nüfus yaklaşık 5 milyon 300 bin, bunun 1 milyon 600 bini eğitim görüyor. Yani eğitim sistemindeki sorunların çözümü ile devletin bir bütün olarak kalkınması için koşullar yaratılacaktır.

Ulusal düzeydeki başarıları değerlendirmek için yapılan araştırmaya göre ülkedeki 4. sınıf öğrencilerinin% 62'si temel seviyenin altında ve 8. sınıf öğrencilerinin % 84,3'ü temel seviyenin altında eğitim görüyor. Aynı zamanda uluslararası PISA tarafından yapılan araştırma sonuçlarına göre 2006 yılında Kırgızistan 57 ülke arasında 57. sıradaydı ve 2009'da 65. sıraya indi.

2009'da Kırgızistan'daki 173 okul PISA anketine dahil edilmiştir. Bunların 115'i kırsal bölgede, 30'u bölgesel merkezde ve küçük kasabalarda bulunmaktadır. Bişkek'te 28 okulda eğitim gören toplam 4.986 öğrenci katılmıştır. Sonuç olarak, literatür alanında öğrencilerin% 83,2'si, matematikte% 86,6'sı ve fen bilimlerinde % 82'si minimum uluslararası standartları karşılayamamışlardır.

İkinci sorunumuz, bu orta okullarda ders kitaplarının olmamasıdır. Özellikle, eğitim dili Kırgızca olan okulların % 39,7'ine, Rusça olan okulların % 52,5'ine, Özbekçe olan okulların % 74,3'üne ders kitapları verilmiştir. Ancak maalesef Özbekçe konuşulan okullarda kitapların çoğu ülkemizin eğitim standartlarına uymuyor.

Sonuçta, Özbekistan Cumhuriyeti'nde kitapların çoğu latin alfabesiyle yazılmıştır. Özbekistan'ın eğitim standartlarına uyarlanmış kiril alfabesinde yazılan kitaplar Kırgızistan'daki Özbek okullarına teslim edilmiştir. Böylece, genel olarak, ülkedeki kitapların yalnızca yaklaşık% 40'ı sağlanmaktadır . Temel olarak kitapların her 5 yılda bir değiştirilmesi ve güncellenmesi gerekiyor. Ermenistan'da 2. - 4. sınıf öğrencileri ders kitapları 3 yılda bir ve 5-11. sınıflar için kitaplar 4 yılda bir güncellenir. Ve 1. sınıfın öğretim ve metodolojik kompleksi her yıl güncellenmektedir. 12 milyondan fazla kitap yayınlanmaktadır (1-11. sınıflar için).

Her yıl okulların kadrosunda bir sorun çıkıyor. Milli Eğitim Bakanlığı'na göre, yılda 2.000 ila 3.000 öğretmen açığı meydana geliyor. Son 8 yılda kırsal okullardaki öğretmenlerin yalnızca % 20,3'ü ileri eğitim görmüşlerdir. Çoğu okulda personel eksikliğini gidermek için bir öğretmen birkaç ders anlatır. Lise mezunları tarafından da sertifika tercih edilmektedir. Transfer için ilgili gereksinimler belirlenmemiştir. Örneğin, genel olarak 2000 yılına kadar mezunların yalnızca% 0,6'sı onur derecesiyle mezun olmuştur.

Kırgızistan'ın ekonomik durumu 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra şekillenmeye başlamıştır. İlk siyasi ve kültürel gelişimin kaynağı belirlenmiştir. Sovyet planına göre, Kırgızistan'ın diğer ülkelerle ekonomisi ve etkileşimleri her şey birbirine bağlıydı. O zaman Kırgızistan esas olarak bir hammadde kaynağıydı. SSCB'nin diğer ülkelerine mallar teslim ederdi. Birliğin çöküşünden sonra tüm ekonomik bağlar koptu ve yeni özgür ülkeler gelişme haritalarını kendileri çizmeye başlamışlardır.

Bağımsızlığın ilk 10 yılında Kırgızistan 1,7 milyar dolarlık dış yardım aldı. Bu BDT ülkeleri için nispeten, dışarıdan alınan en büyük yardım miktarı oldu. Böyle bir yardım "ekonomik reformları" gerçekleştirmek için yönlendirilmiştir. İşletmeler özelleştirilmiştir. Örneğin, 1995'te Kırgızistan'da faaliyet gösteren 53 binden fazla işletme şirketlerin neredeyse% 60'ı (yüzde) özelleştirilmiştir. Bu rakam 2009 yılında% 90 (yüzde olarak) idi. Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti tarafından Kırgızistan'daki sosyo-ekonomik gelişme 2013 sonuçlarına ilişkin karar aşağıda özetlenmiştir. 2013 yılında Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti 2012'de reel ekonomik büyümenin 0,1 olduğunu belirtmiştir. Faiz oranlarını yüzde 10,5'e düşürmek gerekliydi. Yıl başında yüzde 7,8 oranında öngörülen ekonomik büyüme hedefi 2,7 puan daha yüksekti. 2013 yılı sonuçlarına göre gayri safi yurtiçi hasıla üretim hacmi 350 milyar dolar civarındaydı. Kumtor üretimi hariç, GSYİH'nın seviyesi 2012'de olduğu gibi yüzde 5,8 civarında oldu. Ekonomik büyümeyi etkileyen ana faktörler olarak Kumtor madeninin gelişimi, tarım ve inşaatla olduğu gibi hizmet sektöründe meydana gelen artışlar sayılabilir.

Barro ve Lee (1992: 199-213), 1960 ve 1985 yılları arasında 129 ülkenin 5 yıllık verilerini kullanarak ampirik bir çalışma yapmıştır. Bu çalışma, ülkelerin ilkokul, ortaokul ve lise seviyelerindeki eğitim düzeyine bakmıştır. Çalışma, insan sermayesinin fiziksel sermaye ve üretkenlik yatırımları üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu ve yatırımların ve performansın ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği sonucuna varmıştır. Sonuç olarak, insan sermayesinin birikiminin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Han ve Park (2010: 93-120), 1960 ve 2004 yılları arasında doğum ve ölüm oranları, çalışma çağındaki nüfusun oranı ve insan sermayesinin birikimi ve kişi başına

düşen gelir gibi Kore'nin farklı demografik özellikleri arasındaki ilişki üzerine ampirik bir çalışma yürütmüştür. Çalışma sonucunda bir ülkenin demografik yapısı, insan sermayesi birikimi ve kişi başına düşen gelir arasında pozitif bir ilişki olduğunu göstermiş. Bu nedenle, demografik yapı ve ekonomik performans arasındaki ilişkiyi belirleyen ana faktör, beşeri sermayenin dönüşüm oranına katkıda bulunurken, çocukların kalitesi ve sayısı arasındaki değişimi belirleyen hanehalkı kararıdır.

Sağlık harcamaları ve gelir arasındaki bağlantı göz önüne alındığında, nedensel ilişkinin ekonomik büyümeden sağlık harcamalarına kadar uzandığı ve eğitim ile gelir arasındaki bağlantının nedensel ilişkinin eğitim harcamalarından büyümeye kadar uzandığı açıktır. Sonuç olarak, insan sermayesinin ekonomik büyüme üzerinde uzun vadeli olumlu bir etkiye sahip olduğu görülmüştür.

Sonuç olarak, çok sayıda teorik ve ampirik araştırmaya dayanarak, insan sermayesinin büyüklüğünün artırma politikalarının ekonomik büyüme oranı üzerinde olumlu bir etkisi olmalıdır. Bu bulgu, eğitime yatırım çağrısında bulunan uluslararası kuruluşların önerileriyle tutarlıdır.

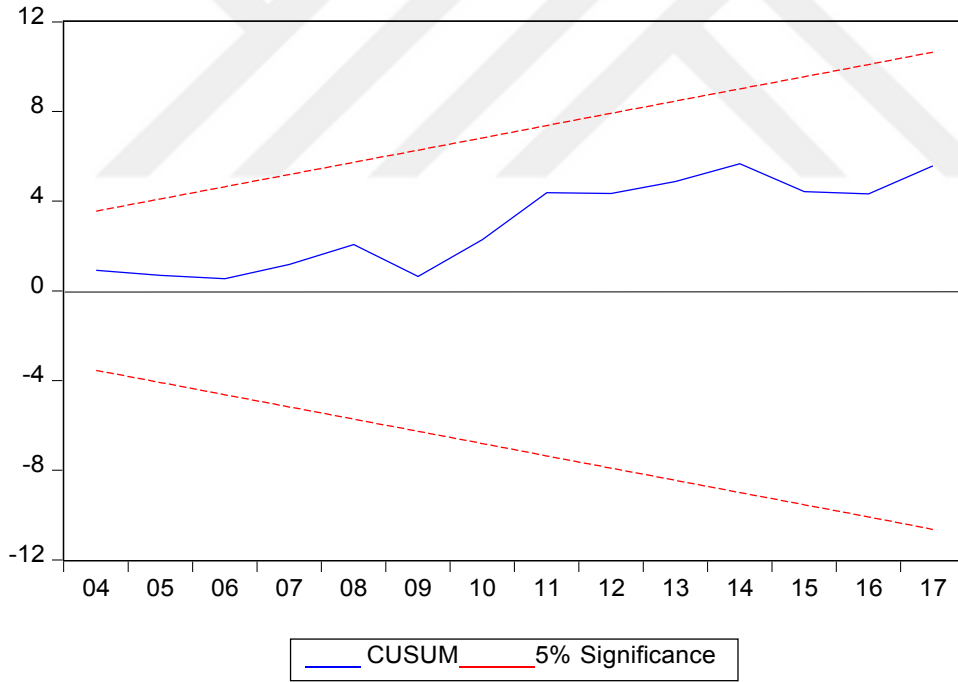
Ve biz bu bölümde Kırgızistan için ampirik bir çalışma yaptık. Çalışmanın temel amacı, insan sermayesi ve ekonomik büyüme arasındaki uzun vadeli bağlantıyı incelemektir. Çalışma 2000 ve 2017 yılları arasındaki Kırgızistan'ın yıllık verilerini içermektedir. Çalışmada, kişi başına düşen reel GSYİH, eğitim harcamaları ve sağlık harcamaları değişkenleri kullanılacaktır.

Analiz yaparken yapılacak ilk şey, zaman serilerinin durağanlığını kontrol etmektir. Çünkü serilerin durağanlığı analizimiz için önemlidir. Bir serinin durağan olup olmadığını öğrenmek için, t değeri ve kritik değeri karşılaştırılır. Eğer t değeri kritik değerden büyükse, H_0 hipotezini red edemiyoruz. Çünkü seri durağan değil. Eğer t değeri kritik değerden küçükse ise, H_0 hipotezini red ediyoruz ve seri durağandır. Seriler birinci farkında durağan hale gelmektedir.

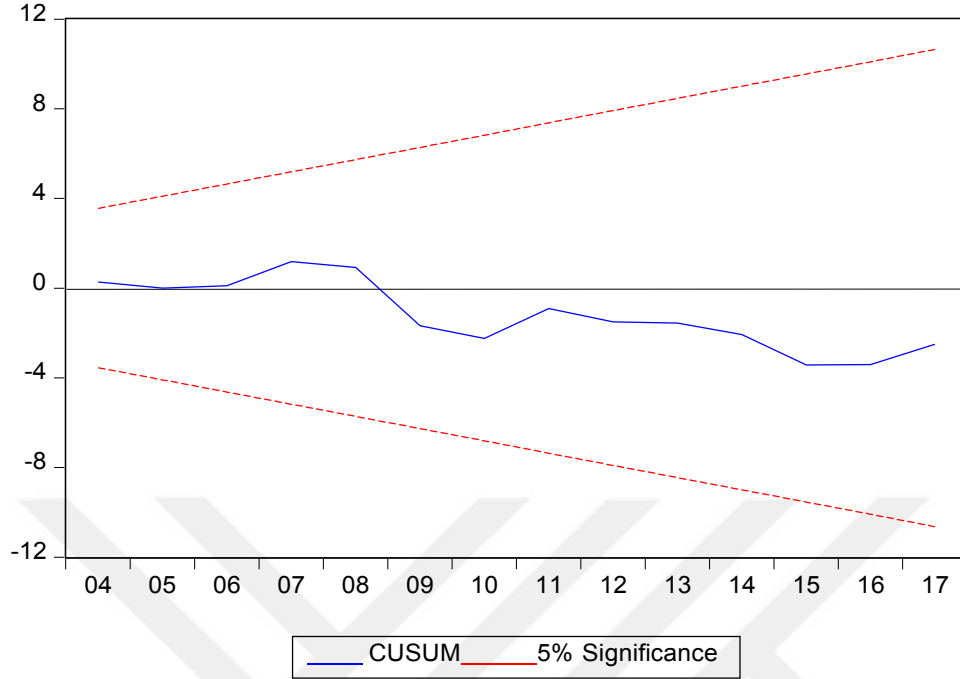
Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından sınır testi geliştirilmiştir. Bu test değişkenlerin bütünleşme derecelerini dikkate almaksızın, değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkilerini araştırabilmektedir. Bu test değişkenlerin durağanlık özelliklerini

dikkate almaksızın uygulanabilmektedir. Engle Granger ve Johansen testlerinden daha iyi sonuç verdiğini göstermiştir. Sınır testinin uygulanması otoregresif geçikmesi dağılmış modellere ARDL dayandığından değişkenlerin endojenlik problemi kalkmaktadır.

Yaptığımız sınır testinin sonucu F istatistikleri kritik değerden %5 ve %10 daha büyük oldu. Bu nedenle, modelimizde bağımlı değişken ve bağımsız değişken arasında ortak bir entegrasyon vardır. Uzun vadede, GSYİH (kişi başına düşen GSYİH) ve EE (eğitim harcamaları) ile GDP ve HE (sağlık harcamaları) arasında bir ilişki vardır. Ayrıca modelin analizde oluşturulmasında otokorelasyona (Breusch-Godfrey lm testi), doğru hata periyodu dağılımına (Jarque-Bera Normalliği), sabit varyansa (Heteroskedastisite testi) ve hatasız (Ramsey Reset) sahip olduğu gösterilmiştir. Başka bir deyişle, bu değişkenler arasında uzun dönem eş-entegrasyon bağlantısı vardır. Cusum testi sonuçları yapısal değişikliğin olmadığını göstermiştir.

Grafik 1. Cusum grafiği

Grafik 2. Cusum grafiği

Ve genel olarak, eğitim ve sağlık harcamaları yerli ürünü de artıracaktır. Yani, beşeri sermayeye yapılan yatırımlar ekonomik büyümeyi etkiler.

Ülkelerin ekonomik sorunları arasındaki gelişme farklılıklarını ve nedenlerini açıklamak hala önemlidir. Dünyada yaklaşık 200 ülke var. Bu ülkeler ekonomik ve sosyal refah açısından birbirinden farklıdır. Neoklasik büyüme modeli, ülkeler arasındaki kalkınma farkının zamanla kapanacağını ve ülke ekonomilerinin birbirine yaklaşacağını öngörüyordu. Ancak, uygulamalı araştırmalar, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki uçurumun giderek genişlediğini göstermektedir. 1960'larda teknoloji, bilgi ve insan sermayesini içeren büyüme modelleri tanıtıldı. Bu büyüme modellerine içsel büyüme modelleri denir. İçsel büyüme modellerinin yanı sıra, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki yoğun bir şekilde incelenmiştir.

Beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, büyük ölçüde eğitim ve sağlık düzeyine bağlıdır. Eğitim seviyesinin artmasıyla birlikte, hem emek verimliliği hem de üretime dahil olan diğer üretim faktörleri artacak, ücretler artacak ve işsizlik düşecektir.

Beşeri sermaye ve emeğin kalitesine yapılan vurgunun yanı sıra işgücü kalitesini artıran bir diğer faktör de sağlık hizmetleri ve sağlık hizmetlerine yapılan yatırım olarak kabul edilmektedir. Sağlıklı insanlar, emeğin kalitesi ve üretkenliği üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir ve insan sermayesini arttırır. Beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı incelemek için çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların çoğu, beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasında önemli ve olumlu bir bağlantı bulmuştur. Ancak kullanılan yöntemler, dönemler ve değişkenlerdeki farklılıklar çalışmaların sonuçlarında farklılıklara neden olmuştur. Bazı araştırmalar beşeri sermayeyi ve ekonomik büyümeyi yansıtan değişkenler arasında iki yönlü bir nedensel ilişki kurarken, başka bir çalışma grubu, beşeri sermayeden büyümeye veya ekonomik büyümeden beşeri sermayeye tek taraflı bir nedensellik olduğu sonucuna varmıştır.

Genel olarak eğitim ve sağlık hizmetlerine yapılan harcamalar GSYİH'yi artırır, başka bir deyişle, beşeri sermayeye yapılan yatırım ekonomik büyümeyi etkiler.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

- Барнет, Н. И Р. Кноблех (2003). Государственные расходы на образование в семи самых бедных странах группы СНГ-7.
- Борисов, Е.Ф., П. А. (1998). Экономика.: 43-53.
- Денисон Э. (1974), Анализ экономического роста США с 1929 по 1969, (Accounting for United States Economic Growth, 1929-69; 1974)
- Денисон. Э. (1979), Анализ замедленного экономического роста США в 70-е гг., (Accounting for Slower Economic Growth: The United States in the 1970's; 1979).
- Дятлов, С. А. (1996). Теория человеческого капитала: учеб. пособие. СПб.
- Джапарова, Д. Пиримбаев, Ж. Айтурганова, Ж. Ө. Селжук Эмсен & Унал, Ч. (2013), Макроэкономика, 148 б
- Корчагин Ю. А. (2005). Российский человеческий капитал: фактор развития или деградации? Воронеж: ЦИРЭ.
- Кривенко Л.В. (2017). Человеческий капитал как фактор экономического роста в постиндустриальном измерении. Критика буржуазных и реформистских экономических теорий. М.: «Высшая школа», 1969.-С.-210.
- Мусаев, К. (2012). Калктын Эл Аралык Миграциясынын Себептери. *Известия Вузов*, 159
- Муратова, А.Р. & Шумалина, М. А. (2014). Макроэкономические аспекты разрешения социально-трудовых конфликтов в экономике современной России, 566-571.
- Лукас, Р.Э. (1988). О механике экономического развития.:37-100.
- Любимов, И. (2017). От человеческого капитала к экономическому росту.:5-23
- Пигулевская, Е.А. (1976). Теория экономического роста в буржуазной Полит экономии Японии.-М.: Наука, 27.
- Солоу, Т. (2002). Теория роста. Сер.: Панорама экономической мысли конца XX столетия. В 2-х томах. Пер. С англ. Т.1. СПб.,503- 504.
- Спалбер, Н. (1962). Советская экономика. Структура. Принципы. Проблемы.
- Харрод, Р. К. (1959). Теории экономической динамики, 126.
- Шелл, К. (1964). Неоклассические модели роста. Современная экономическая мысль. М.: Прогресс, 504.
- Abdiyeva, R. Baygonushova D. 2017, Образование и экономический рост: на примере Кыргызстана, International Conference On Eurasian Economies 2017

- Acar, Y. (2008). İktisadi Büyüme ve Büyüme Modelleri, Yayınlanmış makale, 5. Baskı, Bursa.
- Atacan, Nilüfer (2004), Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyümeye Etkileri (Türkiye Örneği), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Atılgan, H., (2004). Vergilemenin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye'deki Durumunun Analizi, T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara.
- Afşar, Muharrem (2009), "Türkiye'de Eğitim Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 9, Sayı 1, s. 85-98.
- Awad, A (2020), Which Contributes More to Economic Growth in the MENA Region: Health or Education? An Empirical Investigation. J Knowl Econ (2020). <https://doi.org/10.1007/s13132-020-00662-0>
- Aykırı, Murat (2008), Ekonomik Büyüme - Enflasyon – İşsizlik İlişkisi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama (1980-2005), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Aykut, Kibritçioglu (1998), İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü, Yayınlanmış makale.
- Bal, Oğuz (2011), Beşeri Sermaye ve Ekonomik Gelişme, Uluslararası Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi.
- Barro, Robert J. & Lee, Jong-Wha, (1993), "International comparisons of educational attainment," Journal of Monetary Economics, Elsevier, vol. 32(3), pages 363-394, December.
- Barro, R.J., Sala-i-Martin, X. (2008), Economic Growth, second ed. The MIT Press, Cambridge, MA.
- Berber, Metin, (2004). İktisadi Büyüme ve Kalkınma, Derya Kitapevi, Trabzon Sağlık Bakanlığı, www.saglik.gov.tr
- Berkman, Kerem (2008), Beşeri Sermayenin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Becker, Gary S. (1964), Human Capital. — N.Y.: Columbia University Press.
- Büyükerşen, Yılmaz (1975), Makroekonomi, Eskişehir İktisadi ve Ticari Bilimler Akademisi Basımevi.
- Gary S. Becker, Kevin M. Murphy, Robert Tamura, 1994, Human Capital, Fertility, and Economic Growth, in Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education (3rd Edition) <http://www.nber.org/chapters/c11239>

- Gyimah-Brempong, K., Wilson, M. (2004), Health human capital and economic growth in sub-Saharan African and OECD countries. *Q. Rev. Econ. Finance* 44 (1), 296–320.
- Hanushek, E., Woessmann, L. (2008), The role of cognitive skills in economic development. *J. Econ. Lit.* 46 (3), 607–668.
- Hartwig, J. (2010), Is health capital formation good for long-term economic growth? — Panel Granger-causality evidence for OECD countries. *J. Macroeconomics* 32 (1), 314–325.
- Harris, L. (2000). A Theory of Intellectual Capital, *Advances in Developing Human Resources* 2(1):22-37 DOI: 10.1177/152342230000200104
- Heckman, James., Carneiro, Pedro. (2003), "Human Capital Policy", NBER Working Papers, No. 9495.
- Holtz-Eakin, Douglas (1992), Solow and the States: Capital Accumulation, Productivity and Economic Growth", National Bureau of Economic Research, Working Paper Series 4144 August doi = {10.3386/w4144}, "<http://www.nber.org/papers/w4144>",
- İşıl, AKGÜL & Selin Ö Koç, (2011), Türkiye Cumhuriyeti Tarihinde Eğitim ve Büyüme İlişkisi: Eşik Otoregresif Yaklaşım, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.
- Gürak, Hasan (2004), Teknolojik Verimlilik Artışı: Uzun Dönem Büyüme, Yayınlanmış makale.
- Çankaya, Eda (2009), Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- Çolak, Murat (2010), "Eğitim ve Beşeri Sermayenin Kalkınma Üzerine Etkisi", *Kamu-İŞ*, Cilt 11, Sayı 3.
- Gökçen, Bilgehan. (2006), Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Önemi: Adana İline İlişkin Bir Uygulama, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- Daşdemir, Ahmet Mahmut (2008), AB Üyesi Ülkelerde Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Deliktaş, Ertuğrul (2001), "Malthusgil Yaklaşımdan Modern Ekonomik Büyümeye", *Ege Akademik Güncelleme*, Cilt 1, Sayı 1.
- Dickey, D. A.; Fuller, W. A. (1979). "Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series with a Unit Root". *Journal of the American Statistical Association*. 74 (366): 427–431. doi:10.1080/01621459.1979.10482531. JSTOR 2286348.

- Ehrlich, Isaac (2007), "The Mystery of Human Capital as Engine of Growth, or Why The Us Became The Economic Süperpower In The 20th Century", NBER Working Papers, No. 12868.
- Eriş, Bilge (2008), Human Capital in Turkey Within The Context of Endogenous Growth Models, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Friedman, Milton (1962), Capitalism and Freedom, Chicago: University of Chicago Press.
- Intisar, R. A., Yaseen, M. R., Kousar, R., Usman, M., & Makhdum, M. S. A. (2020). Impact of Trade Openness and Human Capital on Economic Growth: A Comparative Investigation of Asian Countries. Sustainability, 12(7), 1-19.
- Kapar, Can (2009), Ekonomik Büyüme Ve İnsani Gelişme Güçlüğüne Demografik Yapının Etkisi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kar, Muhsin; AĞIR, Hüseyin (1998), "Türkiye’de Beğeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Testi (Neo-Klasik Büyüme Teorisi)", KSÜ Yayınları.
- Karagül, Mehmet (2002), Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye’deki Önemi, Yayınlanmış makale.
- Kaya Kiraçlar, F. (2005).Ekonomik Büyüme Modellerinde Beşeri Sermaye: İçsel Büyüme Modelinin Analizi, T.C Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Eylül 2005 KAYSERİ
- Kuyubaşı, Utku (2009), Beğeri Sermayeye Dayalı Ekonomik Büyüme Modelleri ve Gemmell'in Beğeri Sermaye Modeline Yönelik Bir Uygulama, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.
- Kuznets, S (1955), "Economic growth and income inequality", American Economic Review, March, pp. 1-28. McGraw-Hill, Inc. U.S.A
- Kibritçioğlu, A. (1998). İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri. AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 53(1-4), 207-230.
- Lewis, W. Arthur (1954). "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor". The Manchester School. 22 (2): 139–91. doi:10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x.
- Lucas, Robert E. (1988), "On The Mechanics of Economic Development", Journal of Monetary Economics, Vol. 22, s.3-42
- Mankiw, N.G., Romer, D., Weil, D.N. (1992), A contribution to the empirics of economic growth. Q. J. Econ. 107 (2), 407–437.
- Masatçı, Kaan (2004), İktisadi Büyümede Beşeri Sermayenin Rolü: Türkiye Uygulaması, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Mazgüt, İsmail (1998), Ekonomik Kalkınma Sürecinde Türkiye'de Sağlık Sektörünün Yeniden Yapılanması, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Mincer Jacob, 1981, Human Capital and Economic Growth NBER WORKING PAPER 0803
- Nelson, R., & Phelps, E. (1966), Investment in humans, technological diffusion, and economic growth. P. 69–75.
- Neeliah, H. & Seetanah, B. (2016), "Does human capital contribute to economic growth in Mauritius?", *European Journal of Training and Development*, Vol. 40 No. 4, pp. 248-261. <https://doi.org/10.1108/EJTD-02-2014-0019>
- Onal, Hülya (2009), Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri ve Sanayileşme Stratejileri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özyakışır, Deniz (2011), "Beşeri Sermayenin Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü: Teorik Bir Değerlendirme", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*.
- Parasız İlker (2008), Ekonomik Büyüme Teorileri- Ezgi Kitabevi Yayınları
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics* 16: 289–326.
- Qamruzzaman, M., Jianguo, W., Jahan, S., & Yingjun, Z. (2020). Financial innovation, human capital development, and economic growth of selected South Asian countries: An application of ARDL approach. *International Journal of Finance & Economics*.
- Qadri, F.S., Waheed, A., (2014), Human capital and economic growth: A macroeconomic model for Pakistan. *Econ. Modell.* 42, 66–76.
- Romer, P., (1986), Increasing returns and long-run growth. *J. Polit. Econ.* 94 (5), 1002–1037
- Sarpong, B., Nketiah-Amponsah, E., & Owoo, N. S. (2020). Health and Economic Growth Nexus: Evidence from Selected Sub-Saharan African (SSA) Countries. *Global Business Review*, 21(2), 328-347.
- Seyidoğlu, Halil (2006), İktisat Biliminin Temelleri, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul.
- Smith, Adam (2013), Milletlerin Zenginliği. (Çeviren: Haldun Derin). İstanbul.
- Shultz T. (1968), Human Capital in the International Encyclopedia of the Social Sciences. — N.Y., vol. 6.
- Sethi, N., Mohanty, S., Das, A., & Sahoo, M. (2020). Health Expenditure and Economic Growth Nexus: Empirical Evidence from South Asian Countries. *Global Business Review*, 0972150920963069
- Taban, Sami (2006), "Türkiye'de Sağlık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi", *Sosyo Ekonomi Dergisi*, Sayı2.

- Taban, Sami; KAR, Muhsin (2006), "Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Nedensellik Analizi 1969-2001", Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 6, s.159-181
- Tezel, Yahya Sezai (2003), İktisadi Büyüme, Gmaj Yayınevi, Ankara.
- Türker, M. Tuba (2000), İktisadi Büyümede Beşeri Sermaye ve Türkiye'nin Kalkınma Sürecinde Beşeri Sermayenin Gelişimi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ülgener, Sabri F. (1974), Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme, Samet Matbaası, İstanbul.
- Yıldırım Bayraktar, Keriman (2009), İçsel Büyüme Teorisi Açısından İnsan Sermayesinin Büyüme Üzerine Etkisinin Analizi: Türkiye Örneği, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldırım, Kemal; KARAMAN, Doğan; TAĞDEMİR, Murat (2008), Makroekonomi, Seçkin Yayıncılık, Eskişehir.
- Yumuşak, İbrahim Güran (2010), "Beşeri Sermayenin İktisadi Önemi ve Türkiye'nin Beşeri Sermaye Potansiyeli", Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, Sayı 55.
- www.stat.kg
- data.worldbank.org

